

ATODIAD B — DRAFFT

Rheoli Amgylchedd Hanesyddol Morol Cymru

11 Mawrth 2019

Rheoli Amgylchedd Hanesyddol Morol Cymru

Datganiad o Ddiben

Mae *Rheoli Amgylchedd Hanesyddol Morol Cymru* yn esbonio dull Llywodraeth Cymru o ymdrin â'r amgylchedd hanesyddol morol ac yn cynnig canllawiau arfer gorau ar gyfer ei diogelu a'i rheoli. Gellir diffinio'r amgylchedd hanesyddol morol fel lleoedd o dan y môr ac yn y parth rhynglanwol lle mae tystiolaeth o weithgarwch dynol wedi ei gadw. Yma, mae hyn yn golygu gweddillion hanesyddol sy'n cael eu canfod islaw'r marc penllanw.

Mae'r rhan gyntaf yn esbonio'r gwahanol fathau o dystiolaeth, sut i ddod o hyd iddi a'r hyn y gall ei ddweud wrthym am sut yr oedd pobl yn byw yn y gorffennol. Mae hefyd yn amlinellu rhai o'r bygythiadau i'r amgylchedd hanesyddol morol a chyfleoedd ar gyfer sut y gellir ei reoli yn gynaliadwy er budd pobl nawr ac yn y dyfodol.

Mae'r ail ran yn cyflwyno'r fframwaith deddfwriaethol eang a'r polisi ar gyfer treftadaeth danddwr yng Nghymru, gan gynnwys Datganiad Polisi Morol y DU¹ a Chynllun Morol Cenedlaethol Cymru - drafft.² Mae hefyd yn nodi cyfrifoldebau a dull Cadw, gwasanaeth amgylchedd hanesyddol Llywodraeth Cymru, o ddiogelu a rheoli'r amgylchedd hanesyddol morol.

Mae'r drydedd rhan yn cynnwys cyngor a chanllawiau ymarferol i bawb sy'n ymwneud â gweithgareddau tanddwr. Mae'n esbonio sut y gall defnyddwyr y môr, datblygwyr ac awdurdodau lleol gymhwyso *Egwyddorion Cadwraeth ar gyfer Rheoli Amgylchedd Hanesyddol Cymru mewn Ffordd Gynaliadwy (Egwyddorion Cadwraeth)*³ Cadw i wneud penderfyniadau am weithgareddau tanddwr sy'n effeithio ar yr amgylchedd hanesyddol morol.

Bwriedir *Rheoli Amgylchedd Morol Hanesyddol Cymru* ar gyfer awdurdodau cyhoeddus a defnyddwyr y môr - gan gynnwys deifwyr hamdden, archaeolegwyr, morgludiant, pysgodfeydd, carthu, codi agregau, echdynnu ynni ac ynni adnewyddadwy, twristiaeth ac archaeoleg - a bydd yn helpu pawb sydd â rhan yn y gwaith o ddiogelu a rheoli'r amgylchedd hanesyddol morol.

Bydd hefyd o ddiddordeb i unrhyw un sydd eisiau dysgu am y dystiolaeth archeolegol sydd wedi ei chadw o dan y môr neu ar lannau môr Cymru.

Dylai awdurdodau cyhoeddus ddefnyddio'r canllawiau hyn ochr yn ochr â Datganiad Polisi Morol y DU, Cynllun Morol Cenedlaethol Cymru - Drafft, *Polisi Cynllunio Cymru*,⁴ *Nodyn Cyngor Technegol 24: Yr Amgylchedd Hanesyddol*⁵

¹ Datganiad Polisi Morol y DU

<https://www.gov.uk/government/publications/uk-marine-policy-statement>

² Cynllun Morol Cenedlaethol Cymru - Drafft <https://beta.llyw.cymru/cynllun-morol-cenedlaethol-cymru-drafft>

³ *Egwyddorion Cadwraeth ar gyfer Rheoli Amgylchedd Hanesyddol Cymru mewn Ffordd Gynaliadwy*, Cadw, Llywodraeth Cynulliad Cymru, 2011.

<http://cadw.gov.wales/historicenvironment/conservation/conservationprinciples/?lang=cy>

⁴ *Polisi Cynllunio Cymru* <https://beta.llyw.cymru/polisi-cynllunio-cymru>

⁵ *Nodyn Cyngor Technegol 24: Yr Amgylchedd Hanesyddol*
<http://gov.wales/topics/planning/policy/tans/tan-24/?lang=cy>

Rheoli Amgylchedd Hanesyddol Morol Cymru

ac *Egwyddorion Cadwraeth* Cadw i hysbysu eu polisiâu a'u cyngor eu hunain, a'r broses gwneud penderfyniadau statudol. Mae gwybodaeth am drwyddedu morol ar gael ar wefan Cyfoeth Naturiol Cymru.⁶

⁶ Cyfoeth Naturiol Cymru

<https://naturalresources.wales/permits-and-permissions/marine-licensing/?lang=cy>

Cynnwys

Ffeithiau Fflach

Cyflwyniad

1. Amgylchedd Hanesyddol Morol Cymru

1.1 Yr Amgylchedd Hanesyddol Morol a Pham y mae'n Bwysig

- 1.1.1 Llongddrylliadau ac Awyrennau
- 1.1.2 Ar y Tir ac yn y Môr
- 1.1.3 Tirweddau a Gollwyd...
- 1.1.4 Tirweddau a Ganfuwyd ...

1.2 Darganfod Amgylchedd Hanesyddol Morol Cymru

- 1.2.1 Chwilio am Safleoedd a Thirweddau Tanddwr
- 1.2.2 Darganfod Mwy a Chymryd Rhan

1.3 Cyfleoedd a Bygythiadau

- 1.3.1 Prosesau Naturiol
- 1.3.2 Newid yn yr Hinsawdd
- 1.3.3 Gwaith Datblygu
- 1.3.4 Achub, Hela Trysor ac Archaeoleg
- 1.3.5 Mynediad i'r Cyhoedd

2. Deddfwriaeth a Fframwaith Polisi

2.1 Diogelu Amgylchedd Hanesyddol Morol Cymru

- 2.1.1 Deddf y Môr a Mynediad i'r Arfordir 2009
- 2.1.2 Datganiad Polisi Morol y DU ac Amgylchedd Hanesyddol Cymru
- 2.1.3 Cynllun Morol Cenedlaethol Cymru
- 2.1.4 Ardaloedd Cymeriad Morol

2.2 Diogelu Asedau Hanesyddol Morol yng Nghymru

- 2.2.1 Deddf Henebion Hynafol ac Ardaloedd Archeolegol 1979
- 2.2.2 Deddf Diogelu Llongddrylliadau 1973
- 2.2.3 Deddf Gwarchod Gweddillion Milwrol 1986
- 2.2.4 Deddf Llongau Masnach 1995
- 2.2.5 Deddf Cynllunio (Adeiladau Rhestredig ac Ardaloedd Cadwraeth 1990

Rheoli Amgylchedd Hanesyddol Morol Cymru

- 2.2.6 Confensiwn Diogelu'r Dreftadaeth Ddiwylliannol Danddwr 2001 UNESCO
- 2.2.7 Caniatâd gan Berchennog y Blaendraeth a Thrwyddedau Gwely'r Môr Ystâd y Goron

3. Rheoli Amgylchedd Hanesyddol Morol Cymru

3.1 Cyflwyniad

3.2 Deifwyr

3.3 Archaeolegwyr

3.4 Datblygwyr a Defnyddwyr Eraill y Môr

3.5 Asesiad o'r Effaith ar Dreftadaeth

3.5.1 Esbonio eich Amcan

3.5.2 Deall Arwyddocâd Asedau Hanesyddol Morol

3.5.3 Nodi eich Newidiadau Arfaethedig

3.5.4 Asesu Effaith eich Cynigion

3.5.5 Cyflwyno'r Dewis a Ffeirir gennych

Atodiad 1 Atodiad i Gonfensiwn Diogelu'r Dreftadaeth Ddiwylliannol Danddwr 2001 UNESCO

Atodiad 2 Cynllunio Prosiect ar gyfer Deifwyr ac Archaeolegwyr

Atodiad 3 Adroddiadau Deiliaid Trwyddedau ar gyfer Deifwyr ac Archaeolegwyr

Atodiad 4 Swyddogaethau a Chyfrifoldebau Cadw, Comisiwn Brenhinol Henebion Cymru ac Ymddiriedolaethau Archeolegol Cymru

Cyfeiriadau

Rhagor o Wybodaeth

Cysylltiadau

Rheoli Amgylchedd Hanesyddol Morol Cymru

Ffeithiau Fflach

- Mae Cymru wedi ei chyfansoddi o oddeutu 21,000 cilomedr sgwâr o dir – ac oddeutu 32,000 cilomedr sgwâr o fôr.
- Cofnodwyd oddeutu 1,400 o longddrylliadau yn nyfroedd Cymru; mae 6 wedi eu dynodi fel safleoedd llongddrylliad gwarchodedig ar hyn o bryd.
- Mae'r *Louisa* ym Mae Caerdydd, y cychod twb haearn yn harbwr Porth Tywyn a'r hylciau yng Ngwarchodfa Natur Genedlaethol Ynyslas wedi eu diogelu fel henebion cofrestredig.
- Saethwyd dros 300 o awyrennau milwrol ar adeg rhyfel i lawr dros y môr ac mae ganddynt statws gwarchodedig.
- Ceir 43 o henebion cofrestredig yn y parth rhynglanwol.
- Ceir 58 o dirweddau rhestredig o ddiddordeb hanesyddol eithriadol neu arbennig yng Nghymru — mae 25 yn ffinio'r arfordir.
- Mae'n rhaid i archaeolegwyr, deifwyr a datblygwyr wirio pa ganiatâd a thrwyddedau y gallai fod eu hangen arnynt wrth gynllunio gweithgareddau tanddwr a allai effeithio ar yr amgylchedd hanesyddol morol.

Cyflwyniad

Lluniwyd Cymru gan y môr. Mae traethau eang a chlogwyni anneniadol, porthladdoedd diwydiannol ac angorfeydd cysgodol, cyrchfannau glan y môr a morlynnoedd llanw i gyd yn cyfrannu at ei chymeriad unigryw. Mae miloedd o flynyddoedd o fasnach, archwilio, amddiffyn, diwydiant a hamdden wedi gadael eu hól yn nyfroedd Cymru ac ar hyd ein harfordir.

Os byddwch chi'n sôn am archaeoleg danddwr mae'r mwyafrif o bobl yn meddwl am longddrylliadau y gall deifwyr eofn yn unig eu harchwilio. Er bod llongddrylliadau yn cyffroi'r dychymyg, rhan fach ydynt o amgylchedd hanesyddol morol Cymru. Mae ein tirweddau tanddwr a rhynglanwol, a all ddyddio'n ôl filoedd o flynyddoedd, yr un mor rhyfeddol. Mae olion pobl o'r gorffennol pell hwn yn goroesi fel olion traed wedi eu ffosileiddio mewn dyddodion mawn neu glai wrth ochr aneddiadau a llwybrau pren.

Mae'r ffin rhwng y môr a'r tir yn hyblyg ac yn newid dros amser. Mae Gwastatiroedd helaeth Aber Afon Hafren yn dirwedd fregus a grëwyd pan ailhawliwyd y tir gan bobl o'r môr yn ystod yr oes Rufeinig ac yn ddiweddarach. Mewn cyferbyniad, roedd rhannau helaeth o Fae Ceredigion yn dir sych ar un adeg cyn cael eu boddi o dan y môr, gan arwain at chwedl Cantre'r Gwaelod. Mae gwaith mapio gwely'r môr arloesol wedi dechrau tynnu sylw at y potensial i dirweddau cwbl danddwr gyflwyno archaeoleg ryfeddol.

Ond yn yr un modd nad yw'r amgylchedd hanesyddol ar wahân i'r amgylchedd naturiol, nid yw'r môr a'r tir ar wahân oddi wrth ei gilydd. Efallai fod y cysgod a ddarperir gan bentir neu ynys rhag y prifwynt wedi penderfynu ble'r oedd llongau a chychod yn angori. Roedd y ffordd yr oedd penllanw yn llenwi aber

Rheoli Amgylchedd Hanesyddol Morol Cymru

yn caniatáu i longau ddocio mewn harbyrau lle'r oedd cymunedau morol yn byw a masnachu. Roedd amddiffynfeydd arfordirol yn dibynnu ar y môr am gyflenwadau ac yn gwneud defnydd o fannau gwyllo di-dor ar gyfer amddiffyn neu ymosod. Mae gwerth i'r mannau gwyllo hyn heddiw hefyd, yn aml fel lleoliadau hardd a phoblogaidd.

Dylem goleddu'r hanes morol hwn a bod yn falch ohono. Mae'n rhoi ymdeimlad o le i ni ac yn helpu i lunio ein hunaniaeth. Gall hefyd wneud cyfraniad pwysig at lesiant cymdeithasol, economaidd, amgylcheddol a diwylliannol Cymru trwy lawer o wahanol weithgareddau gan gynnwys twristiaeth, dysgu a gwirfoddoli, ac adfywio ardaloedd arfordirol. Gyda'i gilydd, gall y manteision hyn helpu i greu'r Gymru yr ydym yn dymuno ei chael yn y dyfodol trwy fodloni'r nodau llesiant a gyflwynwyd yn Neddf Llesiant Cenedlaethau'r Dyfodol (Cymru) 2015.⁷ Mae hyn yn golygu bod y dystiolaeth o'n gorffennol sydd wedi ei chadw o dan y môr ac ar lan y môr yr un mor werthfawr â'r hyn sydd wedi ei gadw ar y tir, ac mae'n haeddu yr un parch a gwarchodaeth.

Ond mae'r pwysau ar ein moroedd ac ar ein harfordir yn cynyddu. Ceir gofynion o lawer o sectorau yn amrywio o gynhyrchu ynni a physgota i dwristiaeth a hamdden. Nid yw cydbwysio manteision economaidd-gymdeithasol y diwydiannau hyn gyda'u heffaith bosibl ar yr amgylchedd morol cyfan yn rhwydd, ac mae'n gofyn am ddull cynllunio morol cyfannol.

Trwy ddeall amgylchedd hanesyddol morol Cymru, pam mae'n bwysig a sut y'i diogelir, gallwn ystyried effaith ein gweithredoedd a gwneud penderfyniadau ynghylch y ffordd orau o'i reoli yn gynaliadwy er budd cenedlaethau'r dyfodol.

1. Amgylchedd Hanesyddol Morol Cymru

1. 1 Yr Amgylchedd Hanesyddol Morol a Pham y mae'n Bwysig

Gellir diffinio'r amgylchedd hanesyddol morol fel lleoedd o dan y môr ac yn y parth rhynglanwol lle mae tystiolaeth o weithgarwch dynol wedi ei gadw. Yma, mae hyn yn golygu gweddillion hanesyddol sy'n cael eu canfod islaw'r marc penllanw.

Gellir canfod llawer o adeileddau adeiledig yn y parth hwn - er enghraifft, pierau, harbyrau a morgloddiau - ac mae'r rhain yn bwysig ar gyfer deall a gwerthfawrogi'r amgylchedd hanesyddol morol. Mae rhai o'r adeileddau hyn o ddiddordeb neu bwysigrwydd cenedlaethol arbennig ac efallai y byddant wedi eu dynodi fel henebion cofrestredig, adeiladau rhestredig neu wedi eu cynnwys mewn ardaloedd cadwraeth.

⁷ Deddf Llesiant Cenedlaethau'r Dyfodol (Cymru) 2015
<http://www.legislation.gov.uk/cy/anaw/2015/2/contents/enacted/welsh>

Rheoli Amgylchedd Hanesyddol Morol Cymru

Gallwch ddarganfod mwy am y ddeddfwriaeth sy'n diogelu'r amgylchedd hanesyddol morol yn adran 2 ac am y caniatâd y gallai fod ei angen arnoch os byddwch yn dymuno ymweld ag ef, ei ymchwilio neu ei ddatblygu yn adran 3.

1.1.1 Llongddrylliadau ac Awyrennau

Disgrifir llongddrylliadau fel capsïwlau amser weithiau, lle'r oedd yr holl wrthrychau yn ymwneud â bywydau'r criw a'r teithwyr, a holl elfennau'r llong weithredol yn cael ei defnyddio hyd at eiliad y golled. Pan fo'r holl ddeunydd hwn wedi ei gadw yn union fel yr oedd ar yr eiliad honno, gellir datgelu gwybodaeth aruthrol am y bobl ar y llong ac am dechnoleg y llong. Wrth i'r llongddrylliad newid dros amser o dan ddylanwad grymoedd ffisegol a biolegol, gall rhai mathau o ddeunydd gael eu colli. Fodd bynnag, mae'r amgylchedd di-ocsigen (anaerobig) o waddodion gwely'r môr yn golygu y gall rhai arteffactau ac adeileddau fod wedi cadw'n dda iawn.

Ceir tystiolaeth mewn llongddrylliadau o straeon dramatig o achub, trychineb ac arwriaeth, camgymeriadau dynol a grymoedd naturiol arswydus. Ble'r oedd y llongau hyn yn mynd, beth oedden nhw yn ei gludo a pham y cawsant eu colli? Mae'r rhain yn gwestiynau y gellir eu hateb trwy gofnodi ac astudio yn ofalus safle'r llongddrylliad a'r cwbl sydd yno.

Weithiau, mae llongddrylliad fwy neu lai wedi ei ddinistrio'n llwyr gan brosesau naturiol neu o ganlyniad i ymdrechion cynharach i adfer nwyddau a deunyddiau. Fodd bynnag, efallai y bydd safle'r llongddrylliad wedi ei ddynodi o hyd gan dwmpath o gargo, y cerrig o falast y llong, neu rai o'r gwrthrychau mwy fel angorau neu ganonau.

Mae chwech o llongddrylliadau Cymru wedi'u dynodi o dan Ddeddf Diogelu Llongddrylliadau 1973⁸ gan eu bod yn cyfrannu'n sylweddol at ein dealltwriaeth o'r gorffennol ar sail eu pwysigrwydd hanesyddol, archeolegol neu gelfyddydol. Dyma nhw:

- Safle llongddrylliad Llychlynnaidd y Smalls, Sir Benfro
- Y *Mary*, Ynysoedd y Moelrhoniaid, Ynys Môn
- Llongddrylliad Pwll Fanog, Afon Menai, Ynys Môn
- Llongddrylliad Tal y Bont, Abermaw, Gwynedd
- *The Diamond*, Abermaw, Gwynedd
- Llong danddwr *Resurgam*, y Rhyl, Sir Ddinbych.⁹

⁸ Ddeddf Diogelu Llongddrylliadau 1973

<https://www.legislation.gov.uk/cy/ukpga/1973/33/contents>

⁹ Gweler Llongau Drylliedig Cymru

<http://cadw.gov.wales/historicenvironment/protection/maritimewrecks/wrecksnwreck/wreckswales/?lang=cy>

Cof Cymru — Asedau Hanesyddol Cenedlaethol Cymru

<http://cadw.gov.wales/historicenvironment/recordsv1/cof-cymru/?lang=cy>

Coflein <http://www.coflein.gov.uk/cy>

Porthol Cynllunio Morol Cymru

<http://lle.gov.wales/apps/marineportal/?lang=cy#lat=52.5145&lon=-3.9111&z=8>

Rheoli Amgylchedd Hanesyddol Morol Cymru

Mae angen trwydded arnoch i ddeifio, ymweld, arolygu, adfer arteffactau, cloddio neu atal mynediad at y llongddrylliadau hyn (gweler adran 2.2.2).

Ceir tri safle sydd wedi eu diogelu fel henebion cofrestredig o dan Ddeddf Henebion Hynafol ac Ardaloedd Archeolegol 1979:¹⁰

- Y *Louisa* ym Mae Caerdydd
- Cychod twb haearn yn harbwr Porth Tywyn
- Yr hylciau yn yr ardal rynglanwol yng Ngwarchodfa Natur Genedlaethol Ynyslas.¹¹

Gallwch ymweld â safleoedd cofrestredig ar 'sail edrychwch ond peidiwch â chyffwrdd'; mae unrhyw beth arall yn gofyn am gydsyniad heneb gofrestrredig (gweler adran 2.2.1).

Yn ogystal â llongddrylliadau, gall safleoedd damweiniau awyrennau gael eu cadw o dan y dŵr. Awyrennau milwrol oedd llawer ohonynt. Ymhell o fod yn fan tawel allan o'r ffordd, gwelwyd cryn dipyn o filwreiddio yng Nghymru yn ystod y Rhyfel Byd Cyntaf a'r Ail Ryfel Byd. Fe wnaeth awyrennau syrthio i'r môr yn nyfroedd Cymru wrth fynd i neu weithredu o feysydd awyr neu ganolfannau awyrennau môr ar hyd yr arfordir yn ystod gweithrediadau milwrol. Roedd y rhain yn cynnwys hyfforddi peilotiaid, profi awyrennau a pharatoi awyrennau yn ogystal â chwarae rhan rheng flaen mewn cyrchoedd bomio, amddiffyn llyngesau a chymorth wrth gefn ar gyfer dinasoedd fel Lerpwl a Manceinion.

Mae safleoedd damweiniau awyren yn rhannu llawer o nodweddion â llongddrylliadau o'r safbwynt bod yr awyren gyfan yn cael ei cholli mewn un digwyddiad fel rheol. Yn yr un modd â llongddrylliadau, cawn ein gadael gydag effaith 'capsiwel amser' - eiliad a hanes yn cael ei nodi a'i gadw. Gellir cofnodi marciau ar y malurion a phatrymau gwasgariad gweddillion er mwyn helpu i ddadansoddi'r ffordd y gwnaeth yr awyren syrthio i'r môr a suddo. Mae'r wybodaeth archeolegol hon, ynghyd â thystiolaeth ysgrifenedig cynlluniau hedfan a chofnodion tywydd, weithiau'n ei gwneud yn bosibl adrodd hanes cyfan yr awyren - ei gwneuthurwyr, ei hanes gwasanaeth, ei chriw a'i cholled. Mae safleoedd damweiniau hefyd yn feddau milwrol yn aml iawn.

Caiff rhai malurion milwrol a phob safle damweiniau awyren milwrol eu diogelu gan Ddeddf Gwarchod Gweddillion Milwrol 1986,¹² sy'n rheoli mynediad at y

¹⁰ Deddf Henebion Hynafol ac Ardaloedd Archeolegol 1979

<https://www.legislation.gov.uk/cy/ukpga/1979/46/contents>

¹¹ Mae manylion yr holl henebion cofrestredig yng Nghymru ar gael ar Cof Cymru — Asedau Hanesyddol Cenedlaethol Cymru.

<http://cadw.gov.wales/historicenvironment/recordsv1/cof-cymru/?lang=cy>

Dangosir manylion yr henebion cofrestredig hynny mewn dyfroedd tiriogaethol ac ar y tir ar y Porthol Cynllunio Morol. <http://lle.gov.wales/apps/marineportal/?lang=cy#lat=52.5145&lon=-3.9111&z=8>

¹² Deddf Gwarchod Gweddillion Milwrol 1986

<https://www.legislation.gov.uk/cy/ukpga/1986/35/contents>

Rheoli Amgylchedd Hanesyddol Morol Cymru

safleoedd. Malurion y llong danfor H5 yw'r unig safle a reolir yn nyfroedd Cymru sydd wedi ei ddynodi o dan y Ddeddf Gwarchod Gweddillion Milwrol.

Efallai y bydd angen trwydded arnoch i ymweld â safleoedd a ddiogelir o dan y Ddeddf hon (gweler adran 2.2.3).

Yn ogystal â dynodiadau statudol, mae llongddrylliadau a safleoedd damweiniau awyren sydd dros 100 mlwydd oed yn dod o dan warchodaeth Confensiwn Diogelu'r Dreftadaeth Ddiwylliannol Danddwr 2001 UNESCO,¹³ sy'n cynnig haen ychwanegol o ddiogelwch i gydnabod diddordeb arbennig y safleoedd (gweler adran 2.2.6).

1.1.2 Ar y Tir ac yn y Môr

Mae'r môr wedi bod yn weithle i bysgotwyr, morwyr a'r lluoedd arfog ers cannoedd lawer o flynyddoedd, ac mae hynny'n parhau. Mae eu gweithgareddau wedi gadael olion sy'n cysylltu'r môr â'r tir. Mae nodweddion naturiol, sy'n cael eu defnyddio a'u gwerthfawrogi gan bobl, wedi dod yn rhan o'r ffordd y mae'r môr yn cael ei ddeall a'i ddisgrifio, ei fapio, ei enwi a'i ddefnyddio. Er enghraifft, mae riffiau sydd wedi bod yn beryglus i longau, ardaloedd o wely'r môr sy'n ffurfio meysydd pysgota da, neu nodweddion unigryw'r dirwedd arfordirol a ddefnyddiwyd gan genedlaethau o forwyr fel arwyddbyst yn adlewyrchu'r berthynas hon rhwng pobl a lleoedd.

Fel gwlad sy'n ynys, mae Prydain wedi dibynnu ar y môr fel rhan allweddol o'i hamddiffynfeydd ers amser maith. Ers cannoedd - ac weithiau miloedd - o flynyddoedd, mae adeileddau amddiffynnol wedi eu codi ar y dŵr, ynddo neu nesaf ato. Mae amddiffyn y wlad yn creu cysylltiad unigryw rhwng y môr a'r tir. Adeiladwyd y caerâu Napoleonaidd ar hyd dyfrffordd Aberdaugleddau, er enghraifft, i amddiffyn rhag ymosodiad gan lynges Ffrainc na ddigwyddodd. Mae eu llinellau golwg a'u harcau saethu yn ffurfio gwe gymhleth uwchben y dŵr.

Arweiniodd datblygiad system radar Chain Home Low yr Ail Ryfel Byd at adeiladu adeiladau concrit anatyniadol ar hyd yr arfordir i atal awyrennau'r gelyn rhag dod i mewn 'o dan y radar'. Ymhellach allan i'r môr, gosodwyd meysydd ffrwydron i atal llongau-U rhag cyrraedd dyfroedd Cymru a gweithiodd ysgubwyr ffrwydron yn ddiflino i ddod o hyd i lwybrau diogel ar gyfer llyngesau gosgordd. Heddiw, yn achlysurol, caiff ffrwydron sydd heb ffrwydro neu eisoes wedi ffrwydro eu golchi i'r lan gan ddangos bod tystiolaeth o hanes rhyfela yn dal i fodoli ar wely'r môr.¹⁴

¹³ Cofensiwn Diogelu'r Dreftadaeth Ddiwylliannol Danddwr 2001 UNESCO

<http://www.unesco.org/new/en/culture/themes/underwater-cultural-heritage/2001-convention/>

¹⁴ Gallai eitemau o'r fath fod yn beryglus iawn o hyd ac ni ddylid eu cyffwrdd na'u symud. I gael cyngor, gweler hysbysiad MGN323 Asiantaeth y Môr a Gwylwyr y Glannau.

<https://www.gov.uk/government/publications/mgn-323-explosives-picked-up-at-sea>

Rheoli Amgylchedd Hanesyddol Morol Cymru

Er mwyn deall y gweddillion yr ydym yn eu canfod yn y môr yn iawn, mae angen i ni ddeall eu perthynas â systemau amddiffyn ar y tir, yn ogystal â dimensiwn rhyngwladol y brwydrau y maent yn eu cynrychioli.

1.1.3 Tirweddau a Gollwyd ...

O edrych yn ôl 800,000 o flynyddoedd, nid oedd Cymru nac Ynysoedd Prydain yn bodoli. Roedd un tîrfas yn uno Ewrop, Asia ac Affrica. Dros y cannoedd o flynyddoedd dilynol, lluniwyd y cyfandiroedd gan o leiaf pedair oes iâ olynol. Yn ystod y cyfnodau cynhesach rhwng yr oesoedd iâ, gwnaeth ein cyndadau cynnar eu cartrefi yn Ewrop. Oddeutu 230,000 o flynyddoedd yn ôl, gwnaeth ddynion a menywod Neanderthalaidd (*Homo neanderthalensis*) eu ffordd i Gymru. Mae'n debyg eu bod yn chwilio am ysglyfaeth ac amodau byw cyfarwydd wrth iddynt ddilyn haenau iâ a oedd yn cilio tua'r gogledd ar draws Ewrop. Yn y pen draw, fodd bynnag, ni allai pobl Neanderthalaidd addasu'n rhwydd i hinsawdd a oedd yn newid ac fe'u disodlwyd gan rywogaeth ddynol arall, gan gynnwys ein rhywogaeth ni - *Homo sapiens*.

Erbyn oddeutu 12,000 o flynyddoedd yn ôl, roedd yr oes iâ olaf yn dod i ben. Achosodd y rhewlifoedd a'r haenau iâ a oedd yn toddi i lefelau'r môr godi a dechreuodd y gwastatiroedd arfordirol isel helaeth ddiflannu o dan y dŵr. Roedd y tymheredd uwch yn golygu y gallai llystyfiant newydd dyfu, a arweiniodd at amrywiaeth lawer fwy cyfoethog o blanhigion ac anifeiliaid. Rydym yn dod o hyd i dystiolaeth o'r cyfnod hwn - yr oes Fesolithig neu ganol oes y cerrig - o gymunedau yn byw oddi ar yr arfordir a'i ysbeiliau cyfoethog. Mae'r gweddillion archaeolegol yn aml yn fân ac yn annifftiol. Helwyr-gasglwyr oedd cymunedau Mesolithig, yn symud drwy'r dirwedd ac yn defnyddio gwahanol wersylloedd ar wahanol adegau o'r flwyddyn. Mae tystiolaeth o adeileddau - cabanau neu lochesi - yn brin iawn ac yn werthfawr, ac yn arbennig o agored i ddifrod. Y ffordd fwyaf cyffredin o 'ddod o hyd' i'n cyndadau Mesolithig yw trwy eu hoffer fflint.

Ond nawr ac yn y man, rydym yn cael cipolygon rhyfeddol ar eu byd. Dychmygwch rywun yn cerdded drwy'r clai gwlyb ar y blaendraeth gan adael argraffiadau eglur o'i draed. Ar ddiwrnod poeth mae'r olion traed hyn yn sychu a chaiff yr argraffiadau eu llenwi'n raddol gyda thywod a llaid meddalach. Mae'r olion traed yn diflannu'n araf o'r golwg ac o'r cof. Yn rhyfeddol, filoedd o flynyddoedd yn ddiweddarach, bydd penllanw neu storm weithiau'n sgwrio'r tywod a'r llaid allan fel y gellir gweld yr olion traed - rhywbeth amlwg ac atgofus i'n hatgoffa o'r bobl a gerddodd yma o'n blaenau.

Heddiw, mewn lleoliadau ym mhob cwr o arfordir Cymru, mae'n bosibl gweld gweddillion diddorol o goedwigoedd - bonion a changhennau coed - ar wastadeddau rhynglanwol. Hyd at astudiaeth arloesol ym 1913, ystyriwyd bod y goedwigoedd hyn yn dystiolaeth o'r llifogydd Beiblaidd ac fe'u galwyd yn 'Goed Noa'. Dadleuodd yr astudiaeth eu bod yn dystiolaeth o godiad yn lefel y môr - rhywbeth yr ydym yn ymwybodol erbyn hyn sy'n gysylltiedig â newid yn yr hinsawdd. Mae dyddiadau radio-carbon yn dangos y bu farw'r coed hyn

Rheoli Amgylchedd Hanesyddol Morol Cymru

oddeutu 5,500 o flynyddoedd yn ôl; bu farw eraill hyd at 2,000 o flynyddoedd yn ddiweddarach. Mae gweddillion coed helyg, cyll, bedw, derw a phinwydd yn rhoi rhyw syniad i ni o'r math o goedwigoedd a oedd yn gorchuddio'r ardaloedd hyn ar un adeg. Weithiau, caiff gweddillion anifeiliaid eu canfod yn y coedwigoedd tanddwr hyn. Mae cyrn ceirw ac esgyrn ceirw, bualod mawr, eirth a moch yn rhoi cipolwg i ni o'r amgylchedd ar yr adeg honno.

Mae'r tirweddau hyn a foddwyd yn oroesiadau rhyfeddol ynddynt eu hunain ond maent hefyd yn cynnwys tystiolaeth o amgylcheddau'r gorffennol a'r ffordd yr oedd pobl yn eu defnyddio. Ochr yn ochr â phaill, planhigion a dyddodion mawn, ceir y potensial i ddarganfod elfennau wedi eu cadw o ddiwylliant dynol fel canŵod a dyllwyd, rhwyfau a maglau pysgod.

1.1.4 Tirweddau a Ganfuwyd ...

Er y collwyd rhai o dirweddau Cymru i'r môr, ail-hawliwyd ardaloedd eraill oddi wrtho. Yn ardal agored a gwastad Gwastatiroedd Gwent, er enghraifft, rheolwyd gweithgarwch dynol ers amser maith gan ystod llanw enfawr Aber Afon Hafren, sydd wedi amrywio ers yr oes iâ diwethaf. Mewn ymateb, mae pobl wedi cyfanheddu, cau a draenio'r gwlybtiroedd gan greu tirwedd heb ei thebyg sy'n adlewyrchu cannoedd o flynyddoedd o waith o gadw'r môr yn ôl. Daeth ardaloedd bach o dir uwch yn ganolfannau ar gyfer anheddu a gweithgarwch o'r cyfnod cynhanesyddol ymlaen. Canfuwyd archaeoleg ryfeddol yma ac mae'n sicr bod llawer mwy.

Mae tirweddau fel Gwastatiroedd Gwent yn ymestyn y tu hwnt i'r ardal rynglanwol o dan y môr a chredwyd tan yn ddiweddar eu bod wedi eu colli i hanes. Ond, ar ôl cyflwyno technoleg newydd rymus sy'n gallu 'gweld' o dan y tonnau, gellir ail-ddarganfod tirweddau coll wedi eu claddu yng ngwaddodion gwely'r môr. Gall hyn ein helpu i gael gwell dealltwriaeth o'r ffyrdd y mae morlin Cymru yn parhau i esblygu.

Gellir canfod sianelau afon a gladdwyd (palaeosianelau), ynghyd ag ardaloedd eraill a fyddai wedi bod yn ynysoedd o dir uwch, neu nodweddion fel llynnoedd, dyffrynnoedd neu fryniau isel. Mae cael darlun o'r tirweddau coll hyn yn ein helpu i ddeall sut y byddai helwyr-gasglwyr cynhanesyddol wedi eu defnyddio. Byddai llynnoedd ac afonydd, er enghraifft, wedi bod yn ganolbwynt i weithgareddau pysgota ac mae'n bosibl y bydd tystiolaeth amgylcheddol ac arteffactau organig ynddynt. Gall archaeolegwyr hefyd edrych ar batrwm a dosbarthiad safleoedd cynhanesyddol ar y tir a defnyddio'r dystiolaeth hon i ddarogan lle gellid canfod safleoedd o dan y dŵr.

1.2. Darganfod Amgylchedd Hanesyddol Morol Cymru

1.2.1 Chwilio am Safleoedd a Thirweddau Tanddwr

Sut yr ydym ni'n gwybod beth sydd allan yno o dan y tonnau? Sut yr ydym ni'n dod o hyd i longdrylliadau a mapio tirweddau hynafol? Er y gellir gweld safleoedd hanesyddol ar y blaendraeth pan fydd y llanw'n isel, mae safleoedd tanddwr yn anweledig i'r mwyafrif ohonom, ond ceir technegau y mae archaeolegwyr yn eu defnyddio i'w darganfod a'u hadnabod.

Rheoli Amgylchedd Hanesyddol Morol Cymru

Bron cyn gynted ag y gwnaeth pobl feddwl gyntaf tybed a allent ddod o hyd i ffordd o anadlu o dan y dŵr, dechreuasant feddwl beth y gallent ei ddarganfod yno; dyma ddechrau archaeoleg forol mewn gwirionedd. Pan ddyfeisiwyd deifio gyda helmed ddechrau'r bedwaredd ganrif ar bymtheg, roedd deifwyr yn gallu cynnal archwiliadau tanddwr. Er enghraifft, deifiodd y brodyr Deane i longddrylliad y *Royal George* ym 1832 a gweithiasant bedair blynedd yn ddiweddarach ar ddrylliad y *Mary Rose* a arweiniodd at adfer rhai o ganonau'r llong ar gyfer y Bwrdd Ordans.¹⁵ Torrwyd tir newydd ar ôl yr Ail Ryfel Byd, diolch i'r offer sgwba-ddeifio a ddatblygwyd gan Emile Gagnan a Jacques-Yves Cousteau. Erbyn hyn, mae systemau olrhain a chyfathrebu tanddwr modern yn caniatáu i archaeolegwyr deifio ddod o hyd i arteffactau ar wely'r môr yn gyflym iawn a'u disgrifio, a datblygu cynllun safle.

Roedd llawer o'r gwaith cynnar yn canolbwyntio ar ddod o hyd i longddrylliadau trwy gymryd disgrifiadau ysgrifenedig, llafar neu ddarluniol o ddrylliad a cheisio darganfod lleoliad y malurion. Roedd hyn yn arbennig o anodd. Roedd colled llong yn aml wedi ei ddisgrifio mewn ffordd amwys ac roedd angen llawer o waith ditectif a llawer o amynedd i ddod o hyd i'r lleoliad yn fwy manwl. Heddiw, mae gwaith ymchwilio yn ceisio darganfod lleoliad tebygol y drylliad yn ogystal â darganfod cymaint â phosibl am ble yr adeiladwyd y llong, ei bywyd gwasanaeth, o ble'r oedd hi'n dod, ei chargo a phwy oedd arni. Gall hyn roi llawer o foddhad ac mae'n aml yn cynnwys gwaith ymchwil i hanes lleol a theuluol.

Caiff llongddrylliadau eraill eu canfod ar hap - pan fydd gwely'r môr yn cael ei fapio cyn datblygiad ar y môr neu pan ofynnir i ddeifwyr ymchwilio i rwystr ar wely'r môr. Canfuwyd *Resurgam*, llong danfor gyntaf y byd a bwerwyd yn fecanyddol ac a suddodd oddi ar arfordir y Rhyl, pan ddaliwyd rhwyd pysgota ar y malurion ac y gofynnwyd i ddeifiwr ei ddatglymu.

Wrth i ni gael mwy o wybodaeth a dealltwriaeth o bwysigrwydd yr amgylchedd hanesyddol morol, ac wrth i dechnoleg wella, mae asesiad systematig o ardaloedd mwy o wely'r môr yn fwy ymarferol. Heddiw, mae defnyddio technegau arolygu geoffisegol tanddwr i edrych ar ardaloedd mwy o wely'r môr yn arfer cyffredin.

Mae gwybodaeth newydd yn dod i'r amlwg drwy'r amser sy'n golygu efallai na fydd llawer o asedau hanesyddol wedi eu diogelu gan ddynodiad ffurfiol. Ni ddylid cymryd yn ganiataol bod absenoldeb asedau hanesyddol dynodedig yn awgrymu bod asedau heb eu dynodi yn llai arwyddocaol yn awtomatig; dim ond nad yw eu harwyddocâd wedi ei ddarganfod eto. Mae hyn yn golygu y dylid ystyried pob ased o'r fath wrth wneud penderfyniadau (gweler adran 3.3).

Sonar sgan ochr

Mae un o'r mathau mwyaf cyffredin o arolwg tanddwr, sonar sgan ochr, yn defnyddio dyfais sy'n allyrru pylsiau o sain wedi eu hymledu tuag at wely'r môr.

¹⁵ John Deane <https://www.submerged.co.uk/john-deane/>

Rheoli Amgylchedd Hanesyddol Morol Cymru

Mae'r sain yn adlamu yn ôl o wely'r môr — neu o unrhyw wrthrych arno — a gellir defnyddio'r adlewyrchiadau acwstig hyn i greu darlun o arwyneb gwely'r môr. Caiff gwrthrychau eu hamlygu, fel pe byddent wedi eu dal mewn pelydryn golau, a defnyddir eu cysgodion i gyfrifo uchder y gwrthrychau uwchben gwely'r môr.

Yn aml, defnyddir sonar sgan ochr mewn cyfuniad â dau fath arall o arolwg — bathymetreg a proffilio is-waelod.

Bathymetreg

Yr astudiaeth o ddyfnder a phroffil y môr yw bathymetreg. Mae arolygon bathymetreg yn casglu gwybodaeth am ddyfnder dŵr a ddefnyddir i lunio map o broffil newidiol arwyneb gwely'r môr. Mae'r arolygon hyn yn cyfateb i arolwg topograffig ar y tir.

Mae arolwg bathymetrig yn gweithio trwy anfon 'tinciau' sonar o long i lawr i wely'r môr a mesur yr amser a gymerir i'r atseiniau ddychwelyd. Mae System Leoli Fyd-eang (GPS) wedi ei gosod ar gwch yn caniatáu i'r gwahanol ddarllenadau dyfnder gael eu lleoli yn gywir. Gellir defnyddio sonar un pelydr neu aml-belydr, ond mae gan aml-belydr y fantais o gasglu miloedd lawer o bwyntiau data y gellir eu defnyddio i greu lluniau tri dimensiwn o wely'r môr.

Magnetomedr

Mae magnetomedrau yn canfod amrywiadau ym maes magnetig y ddaear. Gallai'r rhain gael eu hachosi gan ddeunydd haearn neu ddur ar wely'r môr neu oddi tano, a dyna pam y gellir defnyddio magnetomedr er mwyn helpu i ddod o hyd i longddrylliadau neu wrthrychau eraill sy'n cynnwys y deunyddiau hyn.

Proffilio Is-waelod

Amrywiad arall ar ddefnyddio sonar ar gyfer arolygu, mae proffilio is-waelod yn gweithio trwy anfon sain traw isel i wely'r môr o ddyfais sy'n cael ei dynnu yn isel i lawr yn y dŵr. Mae'r 'moryn' amledd isel yn treiddio gwely'r môr ac yn adlewyrchu'n wahanol yn ôl yr hyn y mae'n ei daro - tywod, craig, graean neu archaeoleg. Mae proffilio is-waelod yn caniatáu i'r haenau islaw arwyneb gwely'r môr gael eu dadansoddi fel y gellir nodi nodweddion sydd wedi'u claddu a haenau daearyddol a allai gynnwys tystiolaeth o gyn-dirweddau.

Defnyddir y technegau cysylltiedig ond gwahanol hyn gyda'i gilydd yn aml iawn i ddatblygu darlun manwl o ardal o wely'r môr a dod o hyd i olion llongddrylliadau, awyrennau neu gargo coll. Pan fydd yn cael ei wneud ar raddfa lawer yn fwy, gellir defnyddio technegau geoffisegol tebyg iawn i chwilio am dirweddau o dan y dŵr.

Ar ôl i'r data gael eu casglu, mae angen iddynt gael eu dehongli gan bobl sy'n gyfarwydd ag edrych ar arolygon geoffisegol. Byddant hefyd yn cymryd i ystyriaeth tystiolaeth ysgrifenedig a safleoedd archaeolegol a gofnodwyd mewn unrhyw astudiaethau blaenorol. Caiff astudiaethau a gwblhawyd eu

Rheoli Amgylchedd Hanesyddol Morol Cymru

storio gyda Chofnod Henebion Cenedlaethol Cymru ac mewn cofnodion amgylchedd hanesyddol lleol.¹⁶ Maent ar gael i'r cyhoedd fel rheol.

1.2.2 Darganfod Mwy a Chymryd Rhan

Er efallai na all llawer o bobl ymweld â llongddrylliadau a safleoedd damweiniau awyren o dan y dŵr, mae'r ffotograffau, y fideos, yr arolygon a'r cynlluniau y mae eraill yn dod â nhw yn ôl i'r wyneb yn caniatáu i bawb gael cyfle i gymryd rhan yn y gwaith o ddeall a dehongli'r safleoedd hyn.

Gallwch ddarganfod mwy am ein hamgylchedd hanesyddol morol heb roi bawd eich troed yn y dŵr hyd yn oed. Mae ymchwiliadau cychwynnol yn fwy tebygol o gael eu cynnal o archif neu gyfrifiadur nag o gwch. Pa un a ydych chi eisiau gwybod mwy am safle penodol neu ddim ond eisiau darganfod mwy am eich ardal leol, ceir digonedd o ffynonellau gwybodaeth i'w harchwilio. Bydd y rhestr isod yn eich helpu i roi cychwyn arni.

Cadw

Gellir dod o hyd i'r cofnodion ar safleoedd dynodedig a gwarchodedig ar dir ac yn nyfroedd Cymru ar wefan Cadw, Cof Cymru — Asedau Hanesyddol Cenedlaethol Cymru.

<http://cadw.gov.wales/historicenvironment/recordsv1/cof-cymru/?lang=cy>

Comisiwn Brenhinol Henebion Cymru

Comisiwn Brenhinol Henebion Cymru sy'n gyfrifol am arolygu ac ymchwilio yng Nghymru, gan gynnwys safleoedd tanddwr. Mae'n cynnal Cofnod Henebion Cenedlaethol Cymru ac yn rheoli porthol Cymru Hanesyddol fel porth ar-lein i'r holl gofnodion cenedlaethol a rhanbarthol am yr amgylchedd hanesyddol yng Nghymru.

www.historicwales.gov.uk

Cofnod Henebion Cenedlaethol Cymru

Cofnod Henebion Cenedlaethol Cymru yw'r archif cenedlaethol ar gyfer gwybodaeth am amgylchedd hanesyddol Cymru. Fe'i cynhelir gan Gomisiwn Brenhinol Henebion Cymru ac mae'n cynnwys y cofnod mwyaf cynhwysfawr o safleoedd tanddwr yng Nghymru. Darperir mynediad cyhoeddus ar-lein trwy Coflein.

www.coflein.gov.uk

Llyfrgell Genedlaethol Cymru

Ceir amrywiaeth eang o archifau yn Llyfrgell Genedlaethol Cymru, gan gynnwys papurau newydd lleol a chenedlaethol, a all fod yn arbennig o ddefnyddiol wrth ymchwilio i longddrylliadau.

<https://www.llyfrgell.cymru/>

¹⁶ Coflein yw'r catalog ar-lein ar gyfer Cofnod Henebion Cenedlaethol Cymru, y casgliad cenedlaethol o wybodaeth am amgylchedd hanesyddol Cymru. www.coflein.gov.uk
Mae Archwilio yn darparu mynediad cyhoeddus ar-lein at y cofnodion amgylchedd hanesyddol ar gyfer pob ardal awdurdod lleol yng Nghymru. Caiff Archwilio ei gynnal a'i gefnogi gan ragor o wybodaeth a gedwir gan ymddiriedolaethau archaeolegol Cymru. www.archwilio.org.uk.

Rheoli Amgylchedd Hanesyddol Morol Cymru

Cofnodion Amgylchedd Hanesyddol

Mae cofnodion amgylchedd hanesyddol statudol Cymru yn cynnwys gwybodaeth am yr holl safleoedd archaeolegol a hanesyddol sydd wedi eu cofnodi yng Nghymru. Fe'u cynhelir gan ymddiriedolaethau archaeoleg Cymru a gellir cael gafael arnynt trwy Archwilio.

www.archwilio.org

Archifau Cymru

Catalog ar-lein yw Archifau Cymru sy'n galluogi un chwiliad i ganfod gwybodaeth am fwy na 7,000 o gasgliadau yn naliadau 21 o archifau yng Nghymru.

archifau.cymru

Swyddfa Hydrograffig y DU

Mae gan Swyddfa Hydrograffig y DU archif helaeth o arolygon, siartiau'r Morlys, gohebiaeth, ffotograffau, paentiadau a dogfennau amrywiol. Mae llawer o'u siartiau cynnar yn cael eu trosglwyddo i'r Archifau Gwladol erbyn hyn.

www.gov.uk/the-ukho-archive

www.nationalarchives.gov.uk

Y Cynllun Hynafiaethau Morol

Mae'r Cynllun Hynafiaethau Morol yn cofnodi canfyddiadau a wneir gan ddeifwyr, pysgotwyr, gweithredwyr cychod ac ymwelwyr â'r arfordir yng Nghymru a Lloegr, ac yn rhoi mynediad i'r cyhoedd at y data at ddibenion ymchwil.

<https://marinefinds.org.uk/>

Y Gymdeithas Archaeoleg Forwrol

Mae'r Gymdeithas Archaeoleg Forwrol yn darparu cymorth, adnoddau, hyfforddiant a digwyddiadau i bawb â diddordeb mewn archaeoleg danddw'r arfordirol. Man cychwyn da i fynd i'r afael â'n hamgylchedd hanesyddol morol yw mynd ar un o'u cyrsiau. Mae'r Gymdeithas Archaeoleg Forwrol hefyd yn rhedeg cynllun 'mabwysiadu llongddrylliad', ac yn annog grwpiau neu unigolion i ymchwilio a monitro llongddrylliadau sy'n lleol iddynt hwy.

www.nauticalarchaeologysociety.org

Porthol Cynllunio Morol Cymru

Mae porthol cynllunio morol Cymru yn galluogi unrhyw un i edrych ar fapiau ar-lein sy'n dangos dosbarthiad gweithgareddau dynol ac adnoddau naturiol ym moroedd Cymru. Dull cynllunio rhyngweithiol i ategu'r broses cynllunio morol yw'r porthol a bydd yn rhoi ar gael y wybodaeth ddiweddaraf y gallai awdurdodau cyhoeddus ei hystyried yn 'ystyriaeth berthnasol' mewn penderfyniadau cynllunio.

<http://lle.gov.wales/apps/marineportal/?lang=cy#lat=52.5145&lon=-3.9111&z=8>

1.3 Cyfleoedd a Bygythiadau

Pell o'r golwg, pell o'r meddwl. Dyma'n sicr oedd yr agwedd at yr amgylchedd hanesyddol morol am flynyddoedd lawer. Maes hirsefydlog helwyr trysor ac

Rheoli Amgylchedd Hanesyddol Morol Cymru

archwilywyr oedd llongddrylliadau, a phrin oedd y wybodaeth am dirweddau tanddwr. Heddiw, rydym yn fwy ymwybodol o bwysigrwydd hanesyddol y safleoedd hyn a'r cyfleoedd cynyddol i ddeall ac astudio'r amgylchedd hanesyddol morol. Rydym hefyd yn fwy ymwybodol o'r bygythiad i'w goroesiad.

1.3.1 Prosesau Naturiol

Mae safleoedd tanddwr yn eithriadol o agored i ddifrod. Cânt eu heffeithio gan brosesau naturiol - rhythm a chryfder y llanwau a'r cerhyntau, ffyrnigrwydd achlysurol stormydd, ac weithiau gweithredoedd creaduriaid byw sy'n gwneud y llongddrylliadau yn gartrefi ac yn feysydd hela.

Mae llawer o adeileddau arfordirol yn sefyll yn un o'r amgylcheddau mwyaf garw yng Nghymru - y parth rhynglanwol. Gall y cylch parhaus o wlychu a sychu, ynghyd ag effeithiau halen yn y dŵr achosi i ddeunyddiau sydd fel rheol yn gydnerth gyrydu yn gyflym iawn. Gall adeileddau sydd ar drugaredd gwyntoedd a llanwau gael eu hamlygu i rym llawn stormydd difrifol.

Mae arolygon arfordirol a thechnegau modern archaeoleg forol yn arwain at fwy o ddealltwriaeth o gymeriad yr amgylchedd hanesyddol morol lleol a sut y caiff ei effeithio gan y prosesau hyn.

1.3.2 Y Newid yn yr Hinsawdd

Mae rhagolygon newid yn yr hinsawdd cyfredol yn awgrymu y bydd lefelau'r môr yn parhau i godi a bod stormydd yn debygol o ddigwydd yn amlach. Mae asidedd y môr yn cynyddu a cheir perygl, wrth i dymheredd y môr godi, o rywogaethau goresgynnol sy'n niweidiol i longddrylliadau ac adeileddau pren yn arbennig. Bydd yn rhaid i'n hasedau hanesyddol morol ac arfordirol wrthsefyll pwysau mwyfwy cryf gan y môr.¹⁷

Wrth i ni ymateb i'r pwysau hyn, rydym yn newid ein hamgylchedd. Gall adeiladu amddiffynfeydd môr a morgloddiau achosi difrod uniongyrchol i safleoedd agored i ddifrod, ond gall hefyd gael effeithiau llai amlwg y mae'n fwy anodd eu rhagweld. Gall newidiadau i batrymau symudiad gwaddodion achosi safleoedd rhynglanwol i gael eu claddu o dan dywod neu silt a ail-ddyddodwyd, neu gael eu hamlygu wrth i ddeunydd gael ei sgwrio i ffwrdd. I adeileddau sydd wedi eu hadeiladu ar dywod neu laid, gall symud y swbstrad meddal eu tanseilio gan arwain at ddifrod neu, weithiau, dymchweliad llwyr.

Gall stormydd difrifol gael effaith ar draethau lleol, gan ddatgelu llongddrylliadau ac adeileddau nad ydynt erioed wedi eu gweld o'r blaen. Mae aelodau'r cyhoedd yn aml yn hysbysu am y rhain, sy'n caniatáu i gofnodion amgylchedd hanesyddol gael eu gwella ac i longddrylliadau gael eu nodi ar gyfer gwaith ymchwil pellach neu warchodaeth bosibl.

1.3.3 Gwaith Datblygu

Mae safleoedd tanddwr yn fwyfwy agored i waith datblygu. Mae gan gynhyrchu pŵer ar y môr, gosod ceblau, carthu ac adeiladu marinâu, er enghraifft, i gyd y

¹⁷ Gweler er enghraifft <https://heritagecalling.com/2013/09/12/oceanic-climate-change-and-underwater-archaeology/>

Rheoli Amgylchedd Hanesyddol Morol Cymru

potensial i ddifrodi'r amgylchedd hanesyddol morol. Gall y difrod fod yn uniongyrchol, fel tarfu ffisegol a achosir gan dyrru trwy safle neu glirio ardaloedd o wely'r môr cyn adeiladu. Gall effeithiau eilaidd, fel cynnydd i nifer yr ymwelwyr ag ardaloedd arfordirol, gyfrannu at erydiad hefyd. Ar y llaw arall, gall gwaith datblygu gael effeithiau cadarnhaol trwy gadw archaeoleg yn ei le, darganfod gwybodaeth newydd a chreu mynediad i'r cyhoedd. Mae'n arbennig o gynorthwyol os bydd datblygwyr yn rhoi eu data ar wely'r môr ar gael i'r cyhoedd fel y gellir eu defnyddio i wella ein dealltwriaeth o'r amgylcheddau naturiol a hanesyddol a'n gofal amdanynt.

Mae protocolau archaeolegol ar gyfer gweithgarwch masnachol yn golygu bod canfyddiadau o'r diwydiannau carthu, pysgota ac ynni adnewyddadwy ar y môr yn cael eu hadrodd a'u cofnodi fel mater o drefn erbyn hyn.¹⁸ Fodd bynnag, bydd faint o ddeunydd sy'n cael ei adfer a'i adrodd yn dibynnu ar natur y gweithgarwch masnachol, y peiriannau a ddefnyddir a'r swbstrad. Prin iawn yw'r canfyddiadau a adroddir yng Nghymru, ond nid yw hyn o reidrwydd yn golygu nad yw deunydd archaeolegol yn bresennol; yn hytrach, gallai adlewyrchu'r mathau o weithgarwch diwydiannol sy'n digwydd.

Mae'n hanfodol cofio bod y ffin rhwng y tir a'r môr yn newid ac yn symud. Gall tirweddau creiriol ymestyn i'r tir neu allan o dan y môr, yn dibynnu ar y newidiadau i'r hinsawdd a lefel y môr sydd wedi digwydd ers iddynt gael eu hamlygu ac yr oeddent yn cael eu defnyddio. Mae hyn yn golygu y gallai datblygiadau sy'n ymestyn o'r môr i'r tir, fel gosod piblinellau a cheblau, achosi difrod i dirweddau wedi eu claddu efallai na fydd yn amlwg ar unwaith.

Gallwch ddarganfod mwy am reoli effeithiau gwaith datblygu yn adran 3.2.

1.3.4 Achub, Hela Trysor ac Archaeoleg

Mae safleoedd tanddwr hefyd yn agored i ddifrod gan weithredoedd pobl. Mae eu lleoliadau anghysbell a'r anhawster i'w cyrraedd yn gwneud y safleoedd hyn yn anodd eu monitro a'u plismona. O ganlyniad, cymerwyd eitemau o lawer o safleoedd - naill ai fel cofroddion neu i'w gwerthu am elw.

Gall achub, hela trysor ac archaeoleg edrych yn debyg weithiau, ond ceir gwahaniaethau sylfaenol rhyngddynt a esbonnir isod. Fodd bynnag, efallai y bydd angen cydsyniad ffurfiol a thrwydded forol ar gyfer pob un ohonynt (gweler adran 3) ac mae'n rhaid hysbysu'r Derbynnydd Llongddrylliad (gweler adran 2.2.4) am yr holl arteffactau a gymerir drwy unrhyw un o'r gweithgareddau hyn.

Mae **achub** yn ymwneud yn bennaf ag adfer y llong a/neu ei chargo heb unrhyw ymchwiliad archaeolegol. Gall olygu ail-arnofio neu dynnu llongau i'r lan neu, weithiau, dim ond ei symud i glirio sianel morgludiant. Caiff darnau gwerthfawr o'r llong neu ei chargo sy'n cael eu hadfer i'r perchennog neu

¹⁸ *Marine Aggregate Industry Protocol for the Reporting of Finds of Archaeological Interest*, Cymdeithas Cynhyrchwyr Agregau Morol Prydain, Historic England ac Ystad y Goron, 2008 <https://www.wessexarch.co.uk/our-work/marine-aggregate-industry-protocol-reporting-finds-archaeological-interest>

Rheoli Amgylchedd Hanesyddol Morol Cymru

gwmni yswiriant eu gwerthu yn aml er mwyn helpu i fantoli'r golled ariannol. Cynhelir gweithrediadau achub ar longddrylliadau cymharol fodern yn aml.

Mae **hela trysor** yn disgrifio'r weithred o chwilio am longau a gwrthrychau a allai fod â gwerth masnachol. Mae'n ymwneud fel rheol â gwerthu eitemau gwerth uchel, a allai gynnwys hynafiaethau. Efallai y bydd helwyr trysor yn gwneud gwaith ymchwil sylweddol i hanes a lleoliad llongddrylliad - yn union fel y mae archeolegydd yn ei wneud - ond y prif gymhelliad yw elw masnachol yn hytrach na diddordeb yn y gorffennol. Yn aml iawn, bydd helwyr trysor yn adfer y gwrthrychau neu'r darnau hynny o'r llong sydd â gwerth ariannol tybiedig yn unig, felly gall y gwaith adfer fod yn anghyflawn neu achosi difrod i'r deunydd sy'n weddill.

Yr astudiaeth o hanes dynol trwy gloddi safleoedd a dadansoddi arteffactau a gweddillion ffisegol eraill yw **archaeoleg**. Mae archaeolegwyr yn astudio llongddrylliadau i gael gwybodaeth ac nid ar gyfer eu gwerth ariannol. Pan gaiff gwrthrychau eu hadfer, bydd rhaglen archaeolegol yn cynnwys darpariaeth ar gyfer cadw, cynnal a storio'r gwrthrych ar sail hirdymor, a'i gyhoeddiad. Mae hefyd yn bwysig bod gwrthrychau yn hygyrch i'r cyhoedd, mewn casgliad amgueddfa cofrestredig er enghraifft (gweler Atodiadau 2 a 3).

Mae Sefydliad Siartredig yr Archaeolegwyr yn nodi Cod Ymddygiad¹⁹ ar gyfer ei aelodau ac yn cyhoeddi safonau a chanllawiau sy'n cynrychioli arfer gorau i bob archaeolegydd. Mae'r atodiad i Gonfensiwn Diogelu'r Dreftadaeth Ddiwylliannol Danddwr 2001 UNESCO hefyd yn nodi'r ffyrdd y dylid cynnal ymchwiliadau archaeolegol (gweler Atodiad 1).²⁰ Er nad yw'r DU wedi cadarnhau'r confensiwn, mae wedi mabwysiadu'r egwyddorion a nodir yn yr atodiad fel arfer gorau ar gyfer rheoli treftadaeth ddiwylliannol danddwr.²¹

Mae'r confensiwn yn annog yn gryf mynediad cyfrifol at ein treftadaeth ddiwylliannol danddwr. Fodd bynnag, mae'n rhaid i'r mynediad hwnnw fynd law yn llaw â gwarchodaeth a chadwraeth; ni ddylid symud na tharfu ar ddeunydd diwylliannol ar gyfer elw masnachol.

Os bydd gwrthrychau yn cael eu cymryd o longddrylliadau heb gofnodi archaeolegol priodol, caiff eu cyd-destun ei golli ac mae hyn yn lleihau ein dealltwriaeth o'r safle ac yn gadael llai i bobl eraill ei fwynhau a'i astudio ymhellach. Ym mhob achos, mae gwrthrychau a fydd yn cael eu cludo yn ôl i'r tir wedi eu dosbarthu fel 'dryll llong' ac mae'n rhaid hysbysu'r Derbynnnydd Llongddrylliad amdanynt o dan Ddeddf Llongau Masnach 1995.²²

¹⁹ <https://www.archaeologists.net/sites/default/files/CodesofConduct.pdf>

²⁰ Atodiad i Gonfensiwn Diogelu'r Dreftadaeth Ddiwylliannol Danddwr 2001 UNESCO <http://www.unesco.org/new/en/culture/themes/underwater-cultural-heritage/2001-convention/official-text/>

²¹ <https://www.parliament.uk/business/publications/written-questions-answers-statements/written-statement/Commons/2017-10-31/HWS208/>

²² Deddf Llongau Masnach 1995 <http://www.legislation.gov.uk/cy/ukpga/1995/21/contents>
Hysbysu am ddeunydd dryll llong. <https://www.gov.uk/report-wreck-material>

Rheoli Amgylchedd Hanesyddol Morol Cymru

Mae deifwyr hamdden yn aml yn chwarae rhan bwysig yn y gwaith o ddod o hyd i safleoedd a'u nodi. Maent hefyd yn helpu i reoli safleoedd gwarchodedig trwy adrodd ar gyflwr a threfniadau mynediad safle, a thrwy eu hymchwiliadau eu hunain i hanes ac arwyddocâd y safle.

Caiff canfyddiadau gwasgaredig eu hadfer yn ddamweiniol yn aml, gan ddeifwyr, pysgotwyr, gweithredwyr cychod ac ymwelwyr â'r arfordir yng Nghymru a Lloegr. Mae'r Cynllun Hynafiaethau Morol²³ yn cynnig ffordd arall o gofnodi'r canfyddiadau hyn, gan ddiogelu a gwella ein gwybodaeth am y dreftadaeth ddiwylliannol danddwyr. Mae'r cynllun yn caniatáu i ganfyddwyr ddysgu mwy am yr hyn y maen nhw wedi ei ddarganfod, yn helpu i ddisgrifio natur archaeolegol yr amgylchedd morol ac yn rhoi mynediad i'r cyhoedd at y data at ddibenion ymchwil.

1.3.5 Mynediad i'r Cyhoedd

Mae'n bwysig ymgysylltu'r cyhoedd â'r amgylchedd hanesyddol morol a chodi ymwybyddiaeth - yn enwedig trwy dechnoleg newydd - i ganiatáu i'r rhai nad ydynt yn ddeifwyr ac nad ydynt yn arbenigwyr gael mynediad at wybodaeth. Mae prosiectau arolwg arfordirol fel Arfordir²⁴ a redir gan ymddiriedolaethau archaeolegol Cymru a Phrosiect Llongau-U Cymru 1914–18: Yn Coffau'r Rhyfel ar y Môr²⁵ a redir gan Gomisiwn Brenhinol Henebion Cymru nid yn unig wedi ymgysylltu â chynulleidfaoedd newydd ond wedi darparu gwybodaeth werthfawr i'w hychwanegu at gofnod yr amgylchedd hanesyddol.

Mae'r amgylchedd hanesyddol morol yn ased o werth cymdeithasol, economaidd ac amgylcheddol a gall ei reoli'n gynaliadwy gyfrannu at fodloni'r nodau sydd wedi'u nodi yn Neddf Llesiant Cenedlaethau'r Dyfodol (Cymru) 2015.²⁶ Trwy ymgysylltu pobl â'r amgylchedd hanesyddol morol, gallwn helpu i sicrhau ei fod yn cael ei werthfawrogi a'i ddeall, ac y gellir ei reoli yn gyfrifol ac yn gynaliadwy er budd cenedlaethau'r presennol a'r dyfodol.

²³ Y Cynllun Hynafiaethau Morol. <https://marinefinds.org.uk/>

²⁴ Arfordir – gweler gwefannau pedair ymddiriedolaeth archaeolegol Cymru.

²⁵ Prosiect Llongau-U Cymru 1914–18: Yn Coffau'r Rhyfel ar y Môr
<http://prosiectllongauu.cymru/>

²⁶ Deddf Llesiant Cenedlaethau'r Dyfodol (Cymru) 2015
<http://www.legislation.gov.uk/cy/anaw/2015/2/contents/enacted/welsh>

2. Deddfwriaeth a Fframwaith Polisi

2.1 Diogelu Amgylchedd Hanesyddol Morol Cymru

Dylid rheoli a diogelu'r amgylchedd hanesyddol morol i'r un safon â'r amgylchedd hanesyddol daearol.

2.1.1 Deddf y Môr a Mynediad i'r Arfordir 2009

Nododd Deddf y Môr a Mynediad i'r Arfordir 2009,²⁷ ofyniad ar gyfer cynllun morol cenedlaethol a sefydlodd Gweinidogion Cymru fel awdurdod cynllunio morol Cymru. Nod cynllunio morol yw sicrhau bod datblygiad islaw marc cymedrig penllanw'r gorllanw yn gynaliadwy ac yn ystyriol, a'i fod yn cyfrannu at 'dwf glas'.

Cyflwynodd Deddf y Môr a Mynediad i'r Arfordir 2009 ofyniad am drwyddedau morol hefyd ar gyfer llawer o fathau o weithgarwch islaw'r marc cymedrig penllanw'r gorllanw. Cyfoeth Naturiol Cymru sy'n gyfrifol am ystyried ceisiadau am drwyddedau morol yng Nghymru ar ran Gweinidogion Cymru. Mae'n ystyried amrywiaeth o ffactorau, gan gynnwys effaith unrhyw weithgarwch arfaethedig ar yr amgylchedd hanesyddol morol.²⁸ Cyfrifoldeb Llywodraeth Cymru yw gorfodi amodau trwydded neu gamau gorfodi sy'n gysylltiedig â diffyg cydymffurfiaid â thrwydded forol.

Trwyddedu Morol yng Nghymru

Mae angen trwydded forol ar gyfer llawer o fathau o weithgarwch. Gall Cyfoeth Naturiol Cymru hysbysu pa un a fydd angen un arnoch ar gyfer eich prosiect.

Mae rhai gweithgareddau archaeolegol ac ymchwil wedi eu heithrio o'r angen am drwydded forol.²⁹ Gallai'r rhain gynnwys defnyddio marcwyr dros dro, neu farciau adnabod mewn ardal a ddynodwyd o dan Ddeddf Diogelu Llongddrylliadau 1973 (1).

Ystyrir bod risg isel iawn o niwed i'r amgylchedd yn gysylltiedig â gweithgareddau graddfa fach eraill (fel adfer creiddiau gwely'r môr a samplau cipolwg bach, er enghraifft) ac maent yn mynd trwy broses drwyddedu fwy cryno, wedi'i symleiddio. Mae rhagor o wybodaeth am ba weithgareddau sydd yn y categori 'Band 1' hwn ar gael gan Cyfoeth Naturiol Cymru.³⁰

²⁷ Deddf y Môr a Mynediad i'r Arfordir 2009

<https://www.legislation.gov.uk/cy/ukpga/2009/23/contents>

²⁸ Cyfoeth Naturiol Cymru – trwyddedu morol. <https://naturalresources.wales/permits-and-permissions/marine-licensing/marine-licences/?lang=cy>

²⁹ Gorchymyn Trwyddedu Morol (Gweithgareddau Esempt) (Cymru) 2011
<http://www.legislation.gov.uk/cy/wsi/2011/559/introduction/made/welsh>

³⁰ Cyfoeth Naturiol Cymru – trwyddedu morol. <https://naturalresources.wales/permits-and-permissions/marine-licensing/marine-licences/?lang=cy>

Rheoli Amgylchedd Hanesyddol Morol Cymru

Hyd yn oed pan fo gweithgareddau wedi'u heithrio o drwyddedu, neu yr ystyrir eu bod yn risg isel, efallai y bydd cyfyngiadau ar waith o hyd. Mae'n rhaid i chi wirio gyda Cyfoeth Naturiol Cymru beth yw'r cyfyngiadau a sicrhau eich bod wedi cydymffurfio â nhw.

2.1.2 Datganiad Polisi Morol y DU ac Amgylchedd Hanesyddol Cymru

Datganiad Polisi Morol y DU 2011³¹ sy'n darparu'r fframwaith ar gyfer Cynllun Morol Cenedlaethol Cymru a *Managing the Marine Historic Environment*, ac mae'n pennu pum amcan lefel uchel ar gyfer cynllunio morol:

- cyflawni economi forol gynaliadwy
- sicrhau cymdeithas gref, iach a chyfiawn
- byw o fewn terfynau amgylcheddol
- hybu llywodraethu da
- defnyddio gwyddoniaeth gadarn yn gyfrifol.

Mae Datganiad Polisi Morol y DU yn cynnwys gweledigaeth eglur ar gyfer yr amgylchedd hanesyddol morol. Mae'n cydnabod natur gyfyngedig ac anamnewidiadwy asedau hanesyddol a'u gwerth diwylliannol, cymdeithasol, economaidd ac amgylcheddol, a all fod yn ysgogwr grymus o dwf economaidd, gan ddenu buddsoddiad a thwristiaeth. Mae'n nodi y dylid mwynhau asedau hanesyddol am yr ansawdd bywyd y maent yn ei gynnig i genedlaethau'r presennol a'r dyfodol, ac y dylid eu diogelu trwy gynllunio morol mewn modd sy'n briodol ac yn gymesur i'w harwyddocâd.

2.1.3 Cynllun Morol Cenedlaethol Cymru

Datblygwyd y Cynllun Morol Cenedlaethol Cymru drafft³² ochr yn ochr â gwaith cynllunio morol yn Lloegr, yr Alban a Gogledd Iwerddon. Caiff ei gyfarwyddo gan Ddatganiad Polisi Morol y DU 2011 ond mae iddo gyd-destun ar wahân i Gymru gan gynnwys darparu'r ddeddfwriaeth i gefnogi datblygu cynaliadwy (Deddf Llesiant Cenedlaethau'r Dyfodol (Cymru) 2015 a Deddf yr Amgylchedd (Cymru) 2016).³³

Mae'r cynllun yn cyflwyno dull integredig, y ceir tystiolaeth ar ei gyfer ac a arweinir gan gynllun i gyflawni ei weledigaeth o foroedd Cymru sy'n lân, yn iach, yn ddiogel, yn gynhyrchiol ac yn amrywiol yn fiolegol. Mae'n cefnogi'r symudiad tuag at lywodraethu morol integredig ac yn cyflwyno polisïau trawsbynciol cyffredinol a phenodol i sectorau yn ymwneud â'r defnydd o foroedd yn ardal y cynllun yn y dyfodol. Mae'r cynllun yn cynnwys dyfroedd glannau Cymru (allan i hyd at 12 milltir forol) a dyfroedd môr mawr (y tu hwnt i 12 milltir forol) ac yn ymestyn hyd at lefel marc cymedrig penllanw'r gorllanw.

³¹ Datganiad Polisi Morol 2011 <https://www.gov.uk/government/publications/uk-marine-policy-statement>

³² Cynllun Morol Cenedlaethol Cymru - Drafft <https://beta.llyw.cymru/cynllun-morol-cenedlaethol-cymru-drafft>

³³ Deddf Llesiant Cenedlaethau'r Dyfodol (Cymru) 2015 <http://www.legislation.gov.uk/cy/anaw/2015/2/contents/enacted/welsh>
Deddf yr Amgylchedd (Cymru) 2016 <http://www.legislation.gov.uk/cy/anaw/2016/3/contents/enacted/welsh>

Rheoli Amgylchedd Hanesyddol Morol Cymru

Mae hyn yn golygu y bydd yn gorgyffwrdd yn ffisegol â chynlluniau daearol, sy'n ymestyn yn gyffredinol i farc cymedrig penllanw'r gorllanw, gan helpu i hwyluso integreiddiad rhwng cynllunio ar y tir a'r môr.

Dylai datblygwyr ac ymgeiswyr eraill lunio cynigion a cheisiadau am drwyddedau yn unol â'r cynllun. Bydd awdurdodau cyhoeddus yn asesu a yw cynigion yn cyd-fynd â'r cynllun wrth wneud penderfyniadau ynghylch pa un a ddylid rhoi cydsyniad. Dylai defnyddwyr eraill ddefnyddio'r cynllun hefyd, i ddeall polisi Llywodraeth Cymru ar gyfer rheoli'r moroedd hynny yng Nghymru sydd o fewn ardal y cynllun mewn modd cynaliadwy.

Mae'r cynllun drafft yn nodi 13 amcan i'r cynllun, gan ategu'r pum amcan morol lefel uchel yn Natganiad Polisi Morol y DU. Cefnogir yr amcanion hyn gan bolisiâu trawsbynciol cyffredinol sy'n cyflwyno'r ystyriaethau economaidd, cymdeithasol, amgylcheddol, llywodraethu a defnydd cadarn o wyddoniaeth allweddol y dylid eu cymhwyso wrth ddatblygu pob cynnig a gwneud penderfyniadau yn eu cylch. Mae amcanion penodol i sectorau a pholisiâu i gefnogi a diogelu sectorau allweddol, gan gynnwys y sector twristiaeth a hamdden, yn bodoli ochr yn ochr â'r polisiâu trawsbynciol cyffredinol.

Mae amcan 6 y cynllun yn ymwneud â'r amgylchedd hanesyddol morol yn benodol.

Amcan 6: hybu mwynhad a stiwardiaeth ein harfordir a'n moroedd a'u hadnoddau drwy hyrwyddo mynediad teg a diogel i'r amgylchedd morol, gan ddiogelu a hyrwyddo tirweddau, morweddau ac asedau treftadaeth gwerthfawr.³⁴

Er y dylid rhoi sylw i bob polisi trawsbynciol cyffredinol wrth ddatblygu a gwneud penderfyniadau ar gynigion, mae Polisi SOC_05 yn canolbwyntio'n benodol ar asedau hanesyddol, gan gefnogi amcan 6.

SOC_05: Asedau hanesyddol

Dylai cynigion ddangos sut mae effeithiau dichonol ar asedau hanesyddol a'u lleoliadau wedi cael eu hystyried yn gynnar a dylent, yn nhrefn blaenoriaeth:

- a) osgoi effeithiau niweidiol ar asedau hanesyddol a'u lleoliadau; a/neu
- b) leihau effeithiau lle na ellir eu hosgoi; a/neu
- c) liniaru effeithiau lle na ellir eu lleihau.

Os na ellir ymdrin yn ddigonol ag effeithiau niweidiol sylweddol, dylai cynigion gyflwyno cyfiawnhad clir ac argyhoeddiadol dros fwrw ymlaen â nhw.

Cefnogir cyfleoedd i wella asedau hanesyddol.³⁵

³⁴ Daw'r geiriad hwn o Gynllun Morol Cenedlaethol Cymru – drafft a oedd yn destun ymgynghoriad yn ystod hanner cyntaf 2018; mae'r union eiriad yn destun diwygiad posibl yng ngoleuni ymatebion i'r ymgynghoriad.

³⁵ Daw'r geiriad hwn o Gynllun Morol Cenedlaethol Cymru – drafft a oedd yn destun ymgynghoriad yn ystod hanner cyntaf 2018; mae'r union eiriad yn destun diwygiad posibl yng ngoleuni ymatebion i'r ymgynghoriad.

Rheoli Amgylchedd Hanesyddol Morol Cymru

Mae dau bolisi trawsbynciol arall yn ystyried tirweddau (Polisi SOC_06) a morweddau (Polisi SOC_07) dynodedig, gan gynnwys eu helfennau hanesyddol.

Mae'r cynllun yn cydnabod y gall yr amgylchedd hanesyddol ysgogi twf economaidd, denu twristiaid a chynnig lleoedd dymunol i fyw a gweithio ynddynt. Mae'n bwysig bod yr amgylchedd hanesyddol yn cael ei werthfawrogi, ei ddiogelu a'i wneud yn hygyrch i genedlaethau'r presennol a'r dyfodol. Caiff asedau hanesyddol o arwyddocâd cenedlaethol eu gwarchod trwy ddynodiad, fel henebion cofrestredig, safleoedd llongddrylliad gwarchodedig ac adeiladau rhestredig (gweler adran 2.2). Gellir dynodi ardaloedd o gymeriad lleol unigryw ac arwyddocâd hanesyddol fel ardaloedd cadwraeth. Gellir cynnwys parciau a gerddi hanesyddol ar y gofrestr statudol o barciau a gerddi hanesyddol yng Nghymru. Ceir dynodiadau anstatudol perthnasol hefyd sy'n ystyriaethau perthnasol yn y system gynllunio ddaearol, fel Safleoedd Treftadaeth y Byd a thirweddau o ddiddordeb hanesyddol eithriadol neu arbennig. Mae Cadw yn cynnig cyngor ar ddatblygu a defnyddio'r amgylchedd morol o ran asedau hanesyddol.

Mae deall arwyddocâd asedau hanesyddol yn allweddol i hysbysu penderfyniadau am eu rheoli yn y dyfodol a pha un a yw gwarchodaeth (hyd at ac yn cynnwys dynodiad) yn briodol o dan gyfraith a pholisi. Dylid annog a hybu unrhyw gyfleoedd i ddeall arwyddocâd asedau hanesyddol yn well. Mae hyn yn gweithredu dull Llywodraeth Cymru o reoli'r amgylchedd hanesyddol yng Nghymru yn gynaliadwy ac yn cyd-fynd ag *Egwyddorion Cadwraeth*³⁶ Cadw, sy'n cyflwyno canllawiau ar werthuso a disgrifio arwyddocâd asedau hanesyddol. Gyda'i gilydd, byddant yn datblygu system fwy integredig o gydsynio a thrwyddedu datblygiadau a phrosiectau yn yr amgylcheddau morol a daearol.

Ystyrir gweithrediad y polisïau hyn ymhellach yn adran 3 — rheoli'r amgylchedd hanesyddol morol — ac yn y Cynllun Morol Cenedlaethol Cymru - drafft.³⁷

2.1.4 Ardaloedd Cymeriad Morol

Gan weithio ar ran Llywodraeth Cymru, cynhaliodd Cyfoeth Naturiol Cymru astudiaeth i nodi cymeriad morweddau Cymru ar raddfa eang. Mae morweddau, yn yr un modd â thirweddau, yn adlewyrchu'r berthynas rhwng pobl a lle; mae ardaloedd cymeriad morol yn amlygu'r dylanwadau naturiol, diwylliannol a chanfyddiadol allweddol sy'n gwneud cymeriad pob morwedd yn wahanol ac yn unigryw.

³⁶ *Egwyddorion Cadwraeth ar gyfer Rheoli Amgylchedd Hanesyddol Cymru mewn Ffordd Gynaliadwy*, Cadw, Llywodraeth Cynulliad Cymru, 2011

<http://cadw.gov.wales/historicenvironment/conservation/conservationprinciples/?lang=cy>

³⁷ Cynllun Morol Cenedlaethol Cymru - Drafft <https://beta.llyw.cymru/cynllun-morol-cenedlaethol-cymru-drafft>

Rheoli Amgylchedd Hanesyddol Morol Cymru

Diben morweddau yw cysylltu pobl a'u diwylliannau, a lleoedd a'u hadnoddau naturiol. Mae hyn yn bwysig gan ei fod yn caniatáu i ni ddeall a gwerthfawrogi ymdeimlad o le ac unigrywedd lleol.

Ceir 29 o ardaloedd cymeriad morol yn nyfroedd tiriogaethol Cymru a cheir gwybodaeth ofodol a disgrifiad ar gyfer pob un ohonynt. Mae hyn yn rhan o'r wybodaeth sy'n sail i Gynllun Morol Cenedlaethol Cymru - drafft. Dylid ystyried ardaloedd cymeriad morol ac effeithiau gwaith datblygu arnynt wrth lunio ac asesu cynigion ar gyfer prosiectau. Ceir rhagor o wybodaeth ar wefan Cyfoeth Naturiol Cymru.³⁸

2.2 Diogelu Asedau Hanesyddol Morol yng Nghymru

Fel y mae adran 1 wedi ei ddangos, mae'r amgylchedd hanesyddol morol yn cynnwys llongddrylliadau, hylciau, adeileddau adeiledig ac arteffactau unigol. Mae hefyd yn cynnwys tirweddau - y rhai sydd o dan y dŵr erbyn hyn yn ogystal â'r rhai sydd wedi eu hail-hawlio - ac adeiladau neu adeileddau sy'n dibynnu ar y môr ar gyfer eu gweithrediad neu gefndir. Yn yr un modd â safleoedd hanesyddol ar y tir, bydd y mwyaf arwyddocaol o'r safleoedd hyn yn cael eu hasesu ar gyfer diogelwch cyfreithiol i'w hatal rhag newid heb ei awdurdodi a difrod anfwriadol neu fwriadol.

Gellir diogelu asedau hanesyddol yn yr amgylcheddol morol trwy nifer o ddarnau o ddeddfwriaeth:

- Deddf Henebion Hynafol ac Ardaloedd Archaeolegol 1979
- Deddf Diogelu Llongddrylliadau 1973
- Deddf Gwarchod Gweddillion Milwrol 1986
- Deddf Llongau Masnach 1995
- Deddf Cynllunio (Adeiladau Rhestredig ac Ardaloedd Cadwraeth) 1990

2.2.1 Deddf Henebion Hynafol ac Ardaloedd Archaeolegol 1979³⁹

Mae Deddf Henebion Hynafol ac Ardaloedd Archaeolegol 1979 yn darparu ar gyfer cofrestru henebion o bwysigrwydd cenedlaethol.⁴⁰ Gall hyn gynnwys unrhyw beth, neu grŵp o bethau, sy'n dangos tystiolaeth o weithgarwch dynol yn y gorffennol. Gellir diogelu safleoedd tanddwr o fewn y terfyn o 12 milltir forol o ddyfroedd tiriogaethol trwy gofrestru yn ogystal â'r rhai hyd at ac uwchben y penllanw.

³⁸ Ardaloedd cymeriad morol <https://naturalresources.wales/evidence-and-data/maps/marine-character-areas/?lang=cy>

³⁹ Deddf Henebion Hynafol ac Ardaloedd Archaeolegol 1979 <http://www.legislation.gov.uk/cy/ukpga/1979/46/contents/enacted>

⁴⁰ Ar gyfer meini prawf cofrestru, gweler *Nodyn Cyngor Technegol 24: Yr Amgylchedd Hanesyddol*, atodiad A <http://gov.wales/topics/planning/policy/tans/tan-24/?lang=cy>
Os hoffech gael mwy o wybodaeth am gydsyniad henebion cofrestredig, gweler *Rheoli Henebion Cofrestredig yng Nghymru*, Llywodraeth Cymru, Cadw, 2017 <http://cadw.gov.wales/historicenvironment/publications/scheduledmonuments/?lang=cy>

Rheoli Amgylchedd Hanesyddol Morol Cymru

Os bydd llongddrylliad wedi ei gofrestru, caniateir mynediad i'r cyhoedd ato ar sail 'edrych ond dim cyffwrdd'. Heb gydsyniad heneb gofrestredig, mae'n drosedd:

- difrodi neu ddymchwel
- dinistrio neu symud
- addasu neu atgyweirio.

Nid yw'r holl henebion cofrestredig tanddwr yn llongddrylliadau. Mae amrywiaeth o adeileddau morol eisoes wedi eu dynodi ar gyfer eu diogelu gan gynnwys maglau pysgod a harbyrau. Wrth i dechnoleg wella, rydym yn gweld mwy a mwy o luniau graen manwl o'r byd o dan y dŵr a fydd yn galluogi Cadw i ddiogelu grwpiau sylweddol o wrthrychau yn ogystal ag adeileddau neu longau unigol. Gallai'r rhain fod yn wasgariadau o ddeunydd llongddrylliad (gan gynnwys cargo) neu grynodiadau o arfau rhyfel sy'n adrodd hanes brwydrau arbennig o arwyddocaol. Gallai hyd yn oed fod yn gasgliadau o arteffactau cynhanesyddol sy'n dystiolaeth o fywydau neu ddefodau ein cyndadau.

Cadw sy'n cofrestru henebion ac yn gweinyddu cydsyniad heneb gofrestredig ar ran Gweinidogion Cymru. Gallwch ddarganfod mwy am reoli a gwneud newidiadau i henebion cofrestredig yn *Rheoli Henebion Cofrestredig yng Nghymru*.⁴¹ Mae manylion yr holl henebion cofrestredig yng Nghymru ar gael ar Cof Cymru — Asedau Hanesyddol Cenedlaethol Cymru⁴² a'r Porthol Cynllunio Morol.⁴³

2.2.2 Deddf Diogelu Llongddrylliadau 1973⁴⁴

Mae Deddf Diogelu Llongddrylliadau 1973 yn darparu gwarchodaeth i longddrylliadau ar wely'r môr neu ynddo, neu safle a allai fod yn safle llongddrylliad. Mae'r berthnasol islaw'r penllanw cymedrig ac yn amddiffyn rhag ymyrraeth gan unigolion diawdurdod. Mae manylion yr holl longddrylliadau gwarchodedig yng Nghymru ar gael ar Cof Cymru - Asedau Hanesyddol Cenedlaethol Cymru (a gweler 1.1.1) ac ar y Porthol Cynllunio Morol⁴⁵

Mae **Adran 1** Deddf Diogelu Llongddrylliadau 1973 yn darparu gwarchodaeth i longddrylliadau dynodedig yr ystyrir eu bod yn bwysig oherwydd eu

⁴¹ *Rheoli Henebion Cofrestredig yng Nghymru*, Llywodraeth Cymru, Cadw, 2018

<http://cadw.gov.wales/historicenvironment/publications/scheduledmonuments/?lang=cy>

⁴² Cof Cymru — Asedau Hanesyddol Cenedlaethol Cymru

<http://cadw.gov.wales/historicenvironment/recordsv1/cof-cymru/?lang=cy>

⁴³ Y Porthol Cynllunio Morol

<http://lle.gov.wales/apps/marineportal/?lang=cy#lat=52.5145&lon=-3.9111&z=8>

⁴⁴ Deddf Diogelu Llongddrylliadau 1973

<https://www.legislation.gov.uk/cy/ukpga/1973/33/contents>

⁴⁵ Cof Cymru — Asedau Hanesyddol Cenedlaethol Cymru

<http://cadw.gov.wales/historicenvironment/recordsv1/cof-cymru/?lang=cy>

Gweler hefyd Llongau Drylliedig Cymru

<http://cadw.gov.wales/historicenvironment/protection/maritimewrecks/wrecksnwreck/wreckswales/?lang=cy>

Y Porthol Cynllunio Morol <http://lle.gov.wales/apps/marineportal/?lang=cy#lat=52.5145&lon=-3.9111&z=8>

Rheoli Amgylchedd Hanesyddol Morol Cymru

pwysigrwydd hanesyddol, archaeolegol neu gelfyddydol, neu unrhyw wrthrychau sydd wedi eu lleoli (neu a oedd wedi eu lleoli) ynddynt.

Mae deifio yn y safleoedd hyn wedi ei wahardd oni bai bod Cadw wedi cyflwyno trwydded briodol (gweler adran 3.1). Mae angen trwydded os bydd unrhyw un:

- yn ymyrryd ag unrhyw ran o long warchodedig sydd wedi ei dryllio ar wely'r môr (neu unrhyw wrthrych a oedd wedi ei leoli mewn llong o'r fath) neu'n ei difrodi neu'n ei symud
- yn ymgymryd â gweithrediadau deifio neu achub wedi eu cyfarwyddo at archwilio unrhyw longddrylliad gwarchodedig neu symud gwrthrychau ohono neu o wely'r môr, neu'n defnyddio offer a adeiladwyd neu a addaswyd at unrhyw ddiben o weithrediadau deifio neu achub
- sy'n dyddodi, fel ei fod yn cwmpo ac yn gorwedd wedi ei adael ar wely'r môr, unrhyw beth a allai, pe byddai'n cwmpo ar safle llongddrylliad (pa un a yw'n cwmpo ai peidio), yn dileu'r safle neu'n ei ddileu'n rhannol, neu'n atal mynediad ato, neu'n difrodi unrhyw ran o'r llongddrylliad.

Mae **Adran 2** Deddf Diogelu Llongddrylliadau 1973 yn darparu gwarchodaeth i longddrylliadau y dynodir eu bod yn beryglus oherwydd eu cynnwys. Mae'r Derbynnydd Llongddrylliadau yn gweinyddu llongddrylliadau adran 2 trwy Asiantaeth y Môr a Gwylwyr y Glannau, gan gynnwys yr SS *Castilian*, a suddodd oddi ar arfordir Ynys Môn ym 1943 wrth gludo arfau rhyfel i Lisbon ym Mhortiwal.⁴⁶

Er mwyn sicrhau diogelwch, ceir polisi dim mynediad llym ar gyfer llongddrylliadau yr ystyrir eu bod yn beryglus oherwydd eu cynnwys. Mae gan y llongddrylliadau hyn ardal waharddedig o'u hamgylch.

Heneb Gofrestredig neu Longddrylliad Gwarchodedig?

Mae Cadw yn asesu pob llongddrylliad ar sail pob safle unigol i benderfynu pa un ai cofrestru neu ddynodiad fel llongddrylliad gwarchodedig fyddai'n diogelu'r safle orau. Bydd hyn yn dibynnu ar amgylchiadau penodol a natur pob safle. Er enghraifft, efallai mai'r ffordd orau o warchod safle llongddrylliad mewn lleoliad deifio poblogaidd fyddai trwy gofrestru. Mae hyn yn golygu bod difrod a tharfu ar y safle wedi eu gwahardd, ond gall deifwyr barhau i archwilio a mwynhau'r llongddrylliad fel amgueddfa danddwyr.

Ar y llaw arall, mae'n well diogelu safle llongddrylliad anghysbell sy'n agored i achub heb reolaeth neu hela trysor, neu sy'n arbennig o fregus, trwy ei ddynodi fel llongddrylliad gwarchodedig. Mae hyn yn golygu bod y safle yn aros heb darfu arno i'r graddau mwyaf posibl, gan sicrhau bod y perygl o ddifrod cyn

⁴⁶ Cyfraith llongddrylliadau ac achub <https://www.gov.uk/guidance/wreck-and-salvage-law#protected-wrecks>

lleied â phosibl. Mae hefyd yn haws nodi gweithgareddau nas awdurdodwyd, gan fod yr holl fynediad at y safle yn gofyn am drwydded. Gall deifwyr â diddordeb dal i wneud cais i ymweld neu arolygu'r safle ond mae mwy o reolaethau mynediad ar waith.

2.2.3 Deddf Gwarchod Gweddillion Milwrol 1986⁴⁷

Mae Deddf Gwarchod Gweddillion Milwrol 1986 yn ei gwneud yn drosedd i ymyrryd â malurion unrhyw awyren filwrol neu long ddynodedig sydd wedi cael damwain, wedi suddo neu sy'n sownd heb drwydded. Mae hyn heb ystyried colled bywyd neu ba un a ddigwyddodd y golled yn ystod cyfnod o heddwch neu ryfel.

Yn ymarferol, y Weinyddiaeth Amddiffyn sy'n gyfrifol am ddynodi fel lle gwarchodedig neu safle a reolir.

Mae **lleoedd gwarchodedig** yn cynnwys gweddillion unrhyw awyren a gwmpodd yn ystod gwasanaeth milwrol neu unrhyw long a suddodd neu a ddaeth yn sownd yn ystod gwasanaeth milwrol ar ôl 4 Awst 1914. Cewch ddeifio at awyren neu long a ddynodwyd yn lle gwarchodedig ar sail 'edrych ond dim cyffwrdd' yn unig. Mae angen trwydded gan y Weinyddiaeth Amddiffyn ar gyfer unrhyw weithgarwch arall.

Ardaloedd a ddynodwyd yn benodol yw **safleoedd a reolir** sy'n gorchuddio gweddillion awyren filwrol neu long a suddwyd neu a aeth yn sownd yn ystod gwasanaeth milwrol yn y 200 mlynedd diwethaf.

Mae gweithrediadau deifio wedi eu gwahardd mewn safle a reolir oni bai bod gennych awdurdod drwy drwydded benodol gan y Weinyddiaeth Amddiffyn.

Gallwch gael gafael ar ragor o wybodaeth am Ddeddf Gwarchod Gweddillion Milwrol 1986 a'i gweinyddiad trwy gysylltu â'r Weinyddiaeth Amddiffyn.⁴⁸

2.2.4 Deddf Llongau Masnach 1995⁴⁹

O dan Ddeddf Llongau Masnach 1995, mae'n rhaid i chi hysbysu'r Derbynnydd Llongddrylliadau am bob deunydd drylliad llong sy'n cael ei adfer o ddyfroedd tiriogaeth y DU ac unrhyw ddeunydd drylliad llong sy'n cael ei gludo i'r DU o'r tu allan i ddyfroedd tiriogaethol y DU. Mae'r diffiniad o ddrylliad llong yn cynnwys 'jetsam, broc môr, broc gwely môr ac adfail llong sy'n cael ei ganfod yn y môr neu ar lannau'r môr neu mewn unrhyw ddŵr llanwol'. Mae hyn yn cynnwys:

- deunydd drylliad llong sy'n cael ei ganfod yn y môr neu arno
- deunydd drylliad llong sy'n cael ei olchi i'r lan mewn dyfroedd llanwol

⁴⁷ Deddf Gwarchod Gweddillion Milwrol 1986

<https://www.legislation.gov.uk/cy/ukpga/1986/35/contents>

⁴⁸ Gweler yr adran cysylltiadau.

⁴⁹ Deddf Llongau Masnach 1995 <http://www.legislation.gov.uk/cy/ukpga/1995/21/contents>

Rheoli Amgylchedd Hanesyddol Morol Cymru

- deunydd sy'n cael ei adfer o safle llongddrylliad — ni waeth beth fo'i oed, ei faint na'i bwysigrwydd neu werth ymddangosol.

Pan fyddwch yn hysbysu am ddeunydd drylliad llong a adferwyd, bydd y derbynnydd yn ceisio dod o hyd i'r perchennog ond hefyd cartref mewn amgueddfa i unrhyw arteffactau.

Ceir pedwar prif fath o 'ddrylliad llong' yn y DU: ⁵⁰

Broc môr — nwyddau a gollir yn ddamweiniol o long sy'n suddo, sy'n arnofio ac y gellir eu hadfer.

Jetsam — nwyddau a deflir i'r môr yn fwriadol i ysgafnhau llwyth llong sydd mewn perygl o suddo.

Adfail llong — nwyddau neu longau a adawyd yn y môr heb unrhyw obaith eu hadfer.

Broc gwely môr — nwyddau a deflir i'r môr yn fwriadol o long sy'n suddo, sy'n cael eu cynnal fel y gellir eu hadfer.

2.2.5 Deddf Cynllunio (Adeiladau Rhestredig ac Ardaloedd Cadwraeth) 1990⁵¹

Efallai y bydd rhai adeileddau rhwng y marciau penllanw a distyll wedi eu rhestru fel adeiladau o ddiddordeb pensaernïol neu hanesyddol arbennig. Cadw sy'n gyfrifol am restru adeiladau ar ran Gweinidogion Cymru.⁵² Bydd angen cydsyniad adeilad rhestredig ar gyfer y mwyafrif o newidiadau arfaethedig, a weinyddir gan awdurdodau cynllunio lleol. Gallwch ddarganfod mwy am wneud newidiadau i adeiladau rhestredig a chydsyniad adeilad rhestredig yn *Rheoli Newid i Adeiladau Rhestredig yng Nghymru*.⁵³ Mae manylion yr holl adeiladau rhestredig yng Nghymru ar gael ar Cof Cymru — Asedau Hanesyddol Cenedlaethol Cymru⁵⁴ a'r Porthol Cynllunio Morol.⁵⁵

Efallai y bydd rhai ardaloedd uwchlaw'r marc distyll wedi eu dynodi fel ardaloedd cadwraeth gan awdurdodau cynllunio lleol oherwydd eu diddordeb pensaernïol neu hanesyddol arbennig. Mae hyn yn golygu y gallai fod polisïau lleol ar waith sydd â'r nod o wella yn ogystal â chadw agweddau penodol ar gymeriad neu ymddangosiad, y dylid eu parchu mewn unrhyw gynigion ar gyfer newidiadau. Bydd angen cydsyniad ardal gadwraeth gan yr awdurdod cynllunio lleol arnoch os ydych yn bwriadu dymchwel adeilad mewn ardal

⁵⁰ Deunydd drylliad llong <https://www.gov.uk/report-wreck-material>

⁵¹ Deddf Cynllunio (Adeiladau Rhestredig ac Ardaloedd Cadwraeth) 1990
<https://www.legislation.gov.uk/cy/ukpga/1990/9/contents>

⁵² Ar gyfer meini prawf rhestru, gweler Nodyn Cyngor Technegol 24: Yr Amgylchedd Hanesyddol, atodiad B <https://gov.wales/topics/planning/policy/tans/tan-24/?lang=cy>

⁵³ *Rheoli Newid i Adeiladau Rhestredig yng Nghymru*, Llywodraeth Cymru, Cadw, 2017
<https://cadw.gov.wales/historicenvironment/publications/historicbuildings/?lang=cy>

⁵⁴ Cof Cymru — Asedau Hanesyddol Cenedlaethol Cymru
<http://cadw.gov.wales/historicenvironment/recordsv1/cof-cymru/?lang=cy>

⁵⁵ Y Porthol Cynllunio Morol
<http://lle.gov.wales/apps/marineportal/?lang=cy#lat=52.5145&lon=-3.9111&z=8>

Rheoli Amgylchedd Hanesyddol Morol Cymru

gadwraeth. Ceir rhagor o wybodaeth am ardaloedd cadwraeth ar wefannau awdurdodau lleol ac yn *Rheoli Ardaloedd Cadwraeth yng Nghymru*.⁵⁶

2.2.6 Confensiwn Diogelu'r Dreftadaeth Ddiwylliannol Danddwr 2001 UNESCO⁵⁷

Mae Confensiwn Diogelu'r Dreftadaeth Ddiwylliannol Danddwr 2001 UNESCO yn ei gwneud yn eglur na ddylid camfanteisio'n fasnachol ar weddillion archaeolegol a diwylliannol. Er nad yw llywodraeth y DU wedi cadarnhau'r confensiwn, mae wedi mabwysiadu'r egwyddorion a nodir yn yr atodiad i'r confensiwn fel arfer gorau.

Mae'r atodiad yn nodi'r ffyrdd y dylid cynnal ymchwiliadau archaeolegol a dylid ei ddefnyddio fel arfer gorau ar gyfer unrhyw fath o weithgarwch, neu drwyddedu gweithgareddau yn forol, wedi ei gyfeirio at dreftadaeth ddiwylliannol danddwr yn y môr tiriogaethol.

Atgynhyrchir yr atodiad yn llawn yn Atodiad 1.

2.2.7 Caniatâd gan Berchennog y Blaendraeth a Thrwyddedau Gwely'r Môr Ystâd y Goron

Yn union yn yr un modd â phan fyddwch yn gweithio ar dir, mae angen caniatâd y tirfeddiannydd ar gyfer gwaith yn yr amgylchedd morol. Yn yr ardal rynglanwol, Ystâd y Goron yw hwn yn aml, er y gallai fod yn unigolyn neu'n sefydliad arall.

Ystâd y Goron sydd hefyd yn gyfrifol am ganiatáu trwyddedau arolygu gwely'r môr ar gyfer gweithgareddau sy'n digwydd o fewn 12 milltir forol o'r glannau. Mae'n debygol y bydd angen trwydded ar gyfer gwaith sy'n cael effaith ffisegol ar wely'r môr, neu'n rhyngweithio ag ef. Gallai'r rhain gynnwys arolygon geoffisegol, ecolegol neu archaeolegol neu brosiectau ar raddfa fwy.

Mae rhagor o wybodaeth am drwyddedau gwely'r môr ar gael ar-lein, ac os nad ydych yn siŵr a oes angen trwydded Ystâd y Goron ar gyfer eich prosiect arfaethedig, gallwch gysylltu â nhw i wirio.⁵⁸ Mae ffioedd trwydded rhatach yn berthnasol ar gyfer rhai dosbarthiadau o weithgareddau ymchwil dielw ac academiaidd.

Nid yw'r rhestr hon yn gynhwysfawr ac efallai y bydd angen mathau eraill o ganiatâd.

⁵⁶ *Rheoli Ardaloedd Cadwraeth yng Nghymru* Llywodraeth Cymru, Cadw, 2017
<http://cadw.gov.wales/historicenvironment/publications/conservationareas/?lang=cy>

⁵⁷ Confensiwn Diogelu'r Dreftadaeth Ddiwylliannol Danddwr 2001 UNESCO
<http://www.unesco.org/new/en/culture/themes/underwater-cultural-heritage/2001-convention/>

⁵⁸ <https://www.thecrownestate.co.uk/en-gb/what-we-do/on-the-seabed/seabed-survey-licences/>

3. Rheoli Amgylchedd Hanesyddol Morol Cymru

Gall cynllunio ac ymgymryd â phrosiectau neu ddatblygiadau yn yr amgylchedd morol fod yn gymhleth. Yn dibynnu ar natur eich gwaith arfaethedig, efallai y bydd angen nifer o wahanol gydsyniadau a thrwyddedau arnoch. Os ydych yn ddatblygwr, bydd angen hefyd i chi ddangos eich bod wedi cymhwyso polisiâu trawsbynciol cyffredinol a pholisiâu penodol i sectorau Cynllun Morol Cenedlaethol Cymru, a'ch bod wedi rhoi sylw i effeithiau cadarnhaol a negyddol posibl eich cynnig.

Mae'n hanfodol eich bod yn gadael digon o amser i gael yr holl gydsyniadau angenrheidiol ac yn cydymffurfio ag unrhyw amodau sydd ynghlwm iddynt. Os yw eich prosiect yn debygol o effeithio ar yr amgylchedd hanesyddol, fe'ch anogir i ofyn am gyngor cyn-ymgeisio gan Cadw, Comisiwn Brenhinol Henebion Cymru a/neu ymddiriedolaethau archaeolegol Cymru. Gall hyn eich helpu i sicrhau bod effeithiau negyddol ar yr amgylchedd hanesyddol cyn lleied â phosibl yn ystod cyfnod dylunio eich prosiect a lleihau'r perygl o orfod ail-ddylunio elfennau o'ch prosiect yn ddiweddarach.

3.1 Cyflwyniad

Mae'r adran hon yn ystyried swyddogaethau a chyfrifoldebau deifwyr, archaeolegwyr, datblygwyr, defnyddwyr y môr ac awdurdodau cyhoeddus wrth gynllunio gweithgareddau a allai effeithio ar yr amgylchedd hanesyddol morol. Os ydych yn ddatblygwr, mae'n cynnig canllawiau a all gynorthwyo i ddangos sut y mae eich cynnig yn cyd-fynd â pholisiâu trawsbynciol Cynllun Morol Cenedlaethol Cymru ar yr amgylchedd hanesyddol, yn enwedig SOC_05: Asedau Hanesyddol.

Cyflwynir athroniaeth sylfaenol cadwraeth yn *Egwyddorion Cadwraeth*.⁵⁹ Mae rheoli a gwneud penderfyniadau am yr amgylchedd hanesyddol morol yng ngoleuni'r egwyddorion cadwraeth hyn yn golygu gwneud yn siŵr bod ei arwyddocâd a'i werthoedd treftadaeth yn cael eu diogelu neu eu gwella.

Dyma'r egwyddorion sylfaenol a ddefnyddir i asesu effaith unrhyw weithgarwch ar ased hanesyddol:

- nodi'r hyn yr ydych yn dymuno ei wneud ac esbonio pam
- deall arwyddocâd yr asedau hanesyddol a effeithir
- nodi'r ffordd orau o gyflawni eich nod sy'n parchu arwyddocâd yr asedau hanesyddol
- asesu effaith eich gweithgarwch arfaethedig

⁵⁹ *Egwyddorion Cadwraeth ar gyfer Rheoli Amgylchedd Hanesyddol Cymru mewn Ffordd Gynaliadwy*, Cadw, Llywodraeth Cynulliad Cymru, 2011
<http://cadw.gov.wales/historicenvironment/conservation/conservationprinciples/?lang=cy>

Rheoli Amgylchedd Hanesyddol Morol Cymru

- nodi eich camau arfaethedig, gan gynnwys unrhyw gamau lliniaru.

Dylai'r asesiad hwn fod yn ymateb cymesur i'r gweithgareddau a gynigir. Gall fod yn broses gyflym a rhwydd iawn, neu gall fod yn ddarn o waith ymchwil hwy, mwy trwyadl. Er enghraifft, efallai mai'r cwbl y bydd deifiwr sy'n dymuno ymweld â safle llongddrylliad *heb ei ddynodi* a thynnu lluniau ohono angen ei wneud yw ail-wirio ei hunaniaeth a gwneud rhywfaint o waith ymchwil hanesyddol sylfaenol. Cyn belled a bod holl aelodau'r tîm deifio yn gwybod y bydd y sesiwn ddeifio yn cael ei chynnal ar sail 'edrych ond dim cyffwrdd', mae'n annhebygol y byddai angen unrhyw ganiatâd pellach. Ni fyddai unrhyw effaith ffisegol ar y safle ac ni fyddai angen unrhyw liniaru ffisegol. Trwy roi'r ffotograffau a'r fideo dilynol i Gofnod Henebion Cenedlaethol Cymru, byddai'r tîm deifio yn cynyddu cyfanswm yr wybodaeth am y safle, a allai gynyddu ei arwyddocâd.

Mewn cyferbyniad, dylid atodi asesiad o'r effaith ar dreftadaeth (gweler adran 3.4) i gynnig ar gyfer datblygiad mawr a fyddai'n effeithio ar ardal sylweddol o wely'r môr. Byddai hynny'n golygu casglu data am bob safle hysbys ac asesu'r potensial ar gyfer goroesiad asedau hanesyddol morol eraill. Byddai effeithiau'r datblygiad yn cael eu modelu a'u darogan i ganfod pa effeithiau y byddent yn eu cael ar arwyddocâd yr asedau a nodwyd. Gan ddefnyddio'r wybodaeth hon, byddai'r datblygwr yn cyflwyno cynnig sy'n cael yr effaith leiaf ar yr amgylchedd hanesyddol. Gallai hyn gynnwys addasu'r cynlluniau ar gyfer y datblygiad neu wneud a chyhoeddi gwaith archaeolegol. Ar gyfer prosiectau sydd angen Asesiad o'r Effaith Amgylcheddol, bydd yr wybodaeth hon yn rhan o'r Datganiad Amgylcheddol.⁶⁰

3.2 Deifwyr

Caniateir mynediad at longddrylliadau a gofrestrwyd fel henebion a lleoedd gwarchodedig. Gallwch ddeifio ar sail 'edrych ond dim cyffwrdd'; mae angen trwydded ar gyfer unrhyw weithgarwch arall.

Mae angen trwyddedau ar gyfer pob gweithgaredd (gan gynnwys mynediad) yn ymwneud â llongddrylliadau dynodedig a safleoedd a reolir. Dylai gweithgareddau gydymffurfio â'r atodiad i Gonfensiwn Diogelu'r Dreftadaeth Ddiwylliannol Danddwr 2001 UNESCO (gweler Atodiad 1).⁶¹

Ni chaniateir unrhyw fynediad at longddrylliadau y dynodwyd eu bod yn beryglus o dan adran 2 Deddf Diogelu Llongddrylliadau. Yn nyfroedd Cymru, mae hyn yn golygu llongddrylliad y *Castilian*, ar Greigiau Dwyreiniol y Platters, ger Ynysoedd y Moelrhoniaid.

⁶⁰ Gwybodaeth Cyfoeth Naturiol Cymru am Asesu Effeithiau Amgylcheddol a sut y mae'n berthnasol i drwyddedu morol.

<https://naturalresources.wales/permits-and-permissions/marine-licensing/environmental-impact-assessment/?lang=cy>

⁶¹ Atodiad i Gonfensiwn Diogelu'r Dreftadaeth Ddiwylliannol Danddwr UNESCO 2001 <http://www.unesco.org/new/en/culture/themes/underwater-cultural-heritage/2001-convention/official-text/>

Rheoli Amgylchedd Hanesyddol Morol Cymru

Dylai mynediad at llongddrylliadau nad ydynt wedi eu dynodi fod yn gyfrifol. Mae llawer o sefydliadau wedi llunio codau ymarfer, fel ‘*Respect our Wrecks*’,⁶² sydd â'r nod o ddiogelu'r amgylchedd hanesyddol a naturiol.

Dynodiad	Cyfraith	Mynediad	Awdurdod
Llongddrylliad dynodedig	Deddf Diogelu Llongddrylliadau 1973 Adran 1	Mae angen trwydded i ymweld, arolygu, adfer arteffactau arwynebol a chloddio.	Cadw, ar ran Gweinidogion Cymru
Llongddrylliad dynodedig peryglus	Deddf Diogelu Llongddrylliadau 1973 Adran 2	Ni chaniateir unrhyw fynediad.	Y Derbynnydd Llongddrylliadau
Llongddrylliad cofrestredig	Deddf Henebion Hynafol ac Ardaloedd Archaeolegol 1979	Edrych ond dim cyffwrdd. Mae angen cydsyniad heneb gofrestredig ar gyfer y rhan fwyaf o waith sy'n cael effaith ffisegol ar y safle.	Cadw
Lle gwarchodedig	Deddf Gwarchod Gweddillion Milwrol 1986	Edrych ond dim cyffwrdd.	Y Weinyddiaeth Amddiffyn
Safle a reolir	Deddf Gwarchod Gweddillion Milwrol 1986	Mae angen trwydded i ymweld.	Y Weinyddiaeth Amddiffyn

Cadw sy'n cyflwyno trwyddedau ar gyfer llongddrylliadau dynodedig. Mae ffurflenni cais ar gael ar-lein yn:

<http://cadw.gov.wales/historicenvironment/protection/maritimewrecks/wrecksnwreck/?lang=cy>

Ceir rhagor o gyngor ar gynllunio prosiectau yn Atodiad 2 ac am hysbysu yn Atodiad 3.

Efallai y bydd angen trwydded forol gan Cyfoeth Naturiol Cymru arnoch hefyd. Mae gwybodaeth a ffurflenni cais ar gael ar-lein yn:

<https://naturalresources.wales/permits-and-permissions/marine-licensing/marine-licences/?lang=cy>

⁶² <https://www.bsac.com/advice-and-support/respect-our-wrecks/respect-our-wrecks-policy/>.

Rheoli Amgylchedd Hanesyddol Morol Cymru

A bydd angen caniatâd y tirfeddiannydd arnoch, ac mae'n debygol mai Ystâd y Goron fydd hwnnw yn achos gwely'r môr.

Mae gwybodaeth a ffurflenni cais ar gael ar-lein yn:

<https://www.thecrownestate.co.uk/en-gb/what-we-do/on-the-gwely'r-môr/gwely'r-môr-survey-licences/>

Y Weinyddiaeth Amddiffyn sy'n cyflwyno trwyddedau ar gyfer lleoedd gwarchodedig a safleoedd a reolir.

Gallwch gysylltu â Threftadaeth y Weinyddiaeth Amddiffyn-Rheolaeth y Llynges yn:

NAVYSEC-3RDSECTORMAILBOX@mod.gov.uk

FLEET-DCS 3rd SECTOR- HERITAGE

Navy Command HQ (MP1.4)

Leach Building, Whale Island

Portsmouth, PO2 8BY

Ffôn: 023 9262 5351.

Gallwch gysylltu â'r is-adran Awyrennau Milwrol a fu mewn Damweiniau yn:

Commemorations Team

Joint Casualty and Compassionate Centre

Defence Business Services

Room G35

Innsworth House

Imjin Barracks

Caerloyw

GL3 1HW

dbs-jcccgrouppmailbox@mod.gov.uk

Ffôn 01452 712612 estyniad 7330/6303

Os byddwch yn adfer deunydd drylliad (sydd o long neu awyren sydd wedi suddo) yn nyfroedd tiriogaethol y DU, neu'n dod â deunydd drylliad i ddyfroedd tiriogaethol y DU, mae'n rhaid i chi hysbysu'r Derbynnydd Llongddrylliadau amdano o fewn 28 diwrnod. Bydd y Derbynnydd Llongddrylliadau yn ymchwilio ac yn canfod pwy yw perchennog y drylliad ac yn trafod â'r canfyddwr a'r perchennog, ac unrhyw bartïon erial a buddiant fel archaeolegwyr ac amgueddfeydd.⁶³

Os byddwch yn adfer deunydd nad yw o ddrylliad, caiff ei drin fel eiddo'r tirfeddiannydd; Ystâd y Goron fydd hwn yn y mwyafrif o achosion yn ymwneud â gwely'r môr. Ym mhob achos, os bwriedir tarfu ar asedau o'r fath, mae'n rhaid rhoi sylw priodol i benderfynu ar eu pwysigrwydd a rhoi ystyriaeth i gamau lliniaru priodol (gweler adran 3.4).

3.3 Archaeolegwyr

⁶³ <https://www.gov.uk/guidance/wreck-and-salvage-law>

Rheoli Amgylchedd Hanesyddol Morol Cymru

Cadw sy'n cyflwyno trwyddedau i gloddio llongddrylliadau dynodedig. Mae ffurflenni cais a thaflen ffeithiau ar gyfer cynghorwyr archaeolegol ar gael ar-lein yn:

<http://cadw.gov.wales/historicenvironment/protection/maritimewrecks/wrecksnwreck/?lang=cy>

Cyflwynir trwyddedau ar gyfer ymchwiliadau archaeolegol ymwthiol, fel cloddio, dim ond pan fydd archaeolegydd achrededig yn cyfarwyddo'r gwaith. Caiff trwyddedau ar gyfer ymchwiliadau nad ydynt yn ddinistriol, fel gwaith arolygu, eu cyflwyno weithiau i grwpiau sydd â phrofiad archaeolegol cyfyngedig, cyn belled ag y bo cynghorydd archaeolegol allanol i ddarparu'r arbenigedd angenrheidiol. Er mwyn i hyn weithio yn effeithiol, mae'n rhaid i'r cynghorydd gymryd rhan yn gadarnhaol, nid ymateb i'r cais am gyngor achlysurol gan y tîm yn unig. Mae angen i'r cynghorydd gynnal cysylltiad rheolaidd a pherthynas waith dda gyda deiliaid y drwydded. Bydd angen i'r cynghorydd wneud y canlynol o leiaf:

- helpu'r tîm i lunio cynllun prosiect cyn gwneud cais am drwydded a strategaeth gwaith maes cyn i waith ddechrau ar y safle
- cynorthwyo'r tîm i ysgrifennu'r adroddiad ar y gweithgareddau, i sicrhau bod cofnodion safle addas yn cael eu cadw a bod yr archif yn cael ei ddyddodi yn y cofnod amgylchedd hanesyddol priodol ac yn cael ei rannu gyda Chofnod Henebion Cenedlaethol Cymru
- cynghori'r tîm ar ddulliau o ddosbarthu gwybodaeth am y safle trwy gyhoeddiadau, darlithoedd, ac ati.

Dylid gwneud unrhyw waith cloddio archaeolegol yn unol â'r atodiad i Gonfensiwn Diogelu'r Dreftadaeth Ddiwylliannol Danddwr 2001 UNESCO (gweler Atodiad 1)⁶⁴ a Chod Ymddygiad Sefydliad Siartredig yr Archaeolegwyr.⁶⁵

Mae Atodiad 2 yn cynnwys rhagor o gyngor ar sut i gynllunio prosiect ar safle llongddrylliad gwarchodedig a cheir gwybodaeth ddefnyddiol hefyd yn *Management of Research Projects in the Historic Environment: The MoRPHE Project Managers' Guide* Historic England.⁶⁶ Mae Atodiad 3 yn cynnig gwybodaeth am adroddiadau gan ddeiliad trwydded.

Os bydd y safle yn gofrestredig, bydd angen cydsyniad heneb gofrestredig gan Cadw arnoch hefyd. Mae'n drosedd gwneud unrhyw waith a fyddai'n tarfu ar heneb gofrestredig neu'r tir o fewn heneb gofrestredig heb gael cydsyniad heneb gofrestredig gyntaf. Mae'r gofyniad hwn yn berthnasol i amrywiaeth

⁶⁴ Atodiad i Gonfensiwn Diogelu'r Dreftadaeth Ddiwylliannol Danddwr 2001 UNESCO <http://www.unesco.org/new/en/culture/themes/underwater-cultural-heritage/2001-convention/official-text/>

⁶⁵ <https://www.archaeologists.net/sites/default/files/CodesofConduct.pdf>

⁶⁶ *Management of Research Projects in the Historic Environment : The MoRPHE Project Managers' Guide*, Historic England, 2015 <https://historicengland.org.uk/images-books/publications/morphe-project-managers-guide/>

Rheoli Amgylchedd Hanesyddol Morol Cymru

eang o weithgareddau. Gweler *Rheoli Henebion Cofrestredig yng Nghymru*⁶⁷ am ragor o wybodaeth.

Dylid gofyn am gyngor gan Cadw ymhell cyn i chi gynllunio unrhyw weithgarwch a allai gael unrhyw effaith ar ased hanesyddol, pa un a yw'n ddynodedig ai peidio.

Efallai y bydd angen trwydded forol, caniatâd y tirfeddiannydd a thrwydded gwely'r môr Ystâd y Goron arnoch hefyd.

3.4 Datblygwyr a Defnyddwyr Eraill y Môr

Ar y tir, mae'r rhan fwyaf o ddatblygiadau angen caniatâd cynllunio, tra bod y rhan fwyaf o waith tanddwr angen trwydded forol. Cyn rhoi trwydded, mae'n rhaid i Cyfoeth Naturiol Cymru fod yn fodlon bod y gwaith yn cyd-fynd â Chynllun Morol Cenedlaethol Cymru. Ceir rhagor o wybodaeth am sut y mae Cyfoeth Naturiol Cymru yn penderfynu ar geisiadau am drwydded ar ei wefan.⁶⁸

Mae Cyfoeth Naturiol Cymru yn cyflwyno trwyddedau morol ar gyfer nifer o fathau o brosiectau morol, gan gynnwys:

- carthu mordwyol
- cael gwared ar ddeunydd a garthwyd
- cloddio mwynau trwy garthu morol
- unrhyw waith adeiladu sy'n cynnwys rhoi neu symud deunydd yn y môr, fel adeiladu neu addasu harbyrau/glanfeydd.⁶⁹

Mae'r angen am drwydded forol yn dibynnu ar natur y gweithgarwch a'i leoliad daearyddol. Pan fydd Cyfoeth Naturiol Cymru yn gwneud penderfyniad ar gais, un o'i ystyriaethau yw'r angen i ddiogelu'r amgylchedd. Mae hyn yn cynnwys unrhyw safle (gan gynnwys unrhyw safle sy'n cynnwys unrhyw long, awyren neu adeiledd morol, neu'n cynnwys gweddillion y rhain) sydd o ddiddordeb hanesyddol neu archaeolegol.⁷⁰

Mae datblygwyr yn gyfrifol am sicrhau bod eu cynigion yn cyd-fynd â Chynllun Morol Cenedlaethol Cymru ac mae'n rhaid iddynt gyflenwi gwybodaeth ddigonol i alluogi'r awdurdodau cyhoeddus perthnasol i wneud penderfyniad cytbwys. Yn rhan o'r broses hon, dylent ddangos eu bod wedi nodi asedau hanesyddol perthnasol ac wedi ystyried yr effeithiau posibl arnynt.

⁶⁷ *Rheoli Henebion Cofrestredig yng Nghymru*, Llywodraeth Cymru, Cadw, 2017

<http://cadw.gov.wales/historicenvironment/publications/scheduledmonuments/?lang=cy>

⁶⁸ Cyfoeth Naturiol Cymru — trwyddedu morol <https://naturalresources.wales/permits-and-permissions/marine-licensing/marine-licences/?lang=cy>

⁶⁹ Mae Adran 66 Deddf y Môr a Mynediad i'r Arfordir 2009 yn darparu rhagor o fanylion am weithgareddau trwyddedadwy <https://www.legislation.gov.uk/cy/ukpga/2009/23/section/66>

⁷⁰ Deddf y Môr a Mynediad i'r Arfordir 2009, adran 115(2) <https://www.legislation.gov.uk/cy/ukpga/2009/23/section/115>

Rheoli Amgylchedd Hanesyddol Morol Cymru

Yn ymarferol, gallai hyn olygu asesiad o'r effaith ar dreftadaeth (gweler adran 3.5) yn enwedig pan fo'r potensial o effeithiau ar asedau hanesyddol yn uchel. Dylai lefel yr asesiad fod yn gymesur â maint ac effaith y prosiect yn ogystal â sensitifrwydd yr amgylchedd dan sylw. Mewn prosiectau graddfa fawr, bydd yr wybodaeth hon yn rhan o Ddatganiad Amgylcheddol fel rheol.

Mae Cynllun Morol Cenedlaethol Cymru yn nodi y dylai awdurdodau cyhoeddus fod yn fodlon bod y datblygwr wedi ymchwilio a gwerthuso'n briodol arwyddocâd asedau hanesyddol dynodedig ac nad ydynt yn ddynodedig. Dylent hefyd fod yn fodlon bod y datblygwr wedi cymryd mesurau priodol i osgoi effaith, sicrhau bod yr effaith cyn lleied â phosibl neu liniaru'r effaith ar yr asedau hanesyddol hynny a'u lleoliadau sy'n gymesur â'u harwyddocâd. Dylid caniatáu colled sylweddol o asedau hanesyddol dynodedig neu safleoedd o bwysigrwydd cyfatebol, neu ddifrod iddynt, dim ond os yw hyn yn angenrheidiol i sicrhau manteision economaidd, cymdeithasol, amgylcheddol neu ddiwylliannol yn unol â nodau llesiant Cymru y gellir dangos eu bod yn fwy na'r difrod neu'r golled.

Ni ddylid cymryd yn ganiataol bod absenoldeb asedau hanesyddol dynodedig yn awgrymu bod asedau hanesyddol nad ydynt yn ddynodedig yn llai arwyddocaol yn awtomatig. O ystyried anawsterau logistaidd a natur adnodd-ddwys gweithio o dan y dŵr, nid yw arwyddocâd llawer o asedau hanesyddol morol wedi ei bennu eto. Serch hynny, dylid ystyried pob ased o'r fath, a'i leoliad, wrth wneud penderfyniadau.⁷¹

Mae datblygiadau yn yr amgylchedd morol sy'n ymestyn uwchben y marc distyll fel datblygiadau ar y tir hefyd yn ddarostyngedig i reolaethau cynllunio. Mae'n rhaid ystyried asedau hanesyddol ar y tir wrth wneud penderfyniadau pan fo cynigion datblygu ar y môr yn effeithio arnynt. Gellir dod o hyd i ganllawiau pellach ar ystyried cynigion ag effeithiau defnydd tir ar asedau hanesyddol yn *Polisi Cynllunio Cymru a Nodyn Cyngor Technegol 24: Yr Amgylchedd Hanesyddol*.⁷²

Cyfrifoldeb yr awdurdodau cyhoeddus yw gofyn am gyngor yn ôl yr angen, a gofyn am ragor o wybodaeth os oes angen. Os caiff trwydded forol ei rhoi, gall Cyfoeth Naturiol Cymru gyflwyno amodau ynghlwm iddo fel bod arwyddocâd yr ased(au) hanesyddol yn cael ei gynnal cyn belled â phosibl.

Bydd Cyfoeth Naturiol Cymru yn ymgynghori ag ymddiriedolaethau archaeolegol Cymru ar safleoedd archaeolegol yn y parth rhynglanwol, gyda Chomisiwn Brenhinol Henebion Cymru ar safleoedd tanddwr a chyda Cadw ar safleoedd gwarchodedig. Byddai cyngor Cadw o blaid cadw safleoedd o'r fath neu safleoedd o bwysigrwydd cyfatebol yn eu lle o fewn lleoliad priodol. Os bydd cynigion yn cynnwys gwaith ar safle cofrestredig neu warchodedig, bydd

⁷¹ Cynllun Morol Cenedlaethol Cymru - Drafft, paragraffau 144–46

<https://beta.llyw.cymru/cynllun-morol-cenedlaethol-cymru-drafft>

⁷² Polisi Cynllunio Cymru <https://beta.gov.wales/planning-policy-wales>

Nodyn Cyngor Technegol 24: Yr Amgylchedd Hanesyddol
<http://gov.wales/topics/planning/policy/tans/tan-24/?lang=cy>

Rheoli Amgylchedd Hanesyddol Morol Cymru

angen y cydsyniad perthnasol gan Cadw hefyd. Bydd Cyfoeth Naturiol Cymru yn ymgynghori ag awdurdodau cynllunio lleol ar adeiladau rhestredig. Bydd angen cydsyniad adeilad rhestredig gan yr awdurdod cynllunio lleol hefyd os bydd cynigion yn cynnwys gwaith ar adeilad rhestredig.

Os hoffech esboniad pellach am bwysigrwydd yr amgylchedd hanesyddol a'r arfer gorau y mae'n debygol y bydd gofyn i ddatblygwr ei fabwysiadu o ran mesurau lliniaru priodol, mae Cadw yn argymhell cyfeirio at *Marine Aggregate Dredging and the Historic Environment: guidance note, Historic Environment Guidance for the Offshore Renewable Energy Sector, Marine Aggregate Industry Protocol for the Reporting of Finds of Archaeological Interest* a *Code of Practice for Seabed Developers* y Cyd-bwyllgor Polisi Archaeoleg Forol.⁷³

Y peth gorau i'w wneud fyddai gofyn am gyngor cyn-ymgeisio gan Cadw ac awdurdodau cyhoeddus perthnasol eraill ymhell cyn i chi lunio cynigion a allai gael unrhyw effaith ar asedau hanesyddol, pa un a ydynt yn ddynodedig ai peidio.

3.5 Asesiad o'r Effaith ar Dreftadaeth

Diben diogelu yw rheoli newid, nid ei atal. Mae hyn yn golygu ei bod yn hanfodol deall goblygiadau unrhyw newid arfaethedig - gan ddechrau o'r ymgeisydd yn penderfynu beth i'w wneud a sut i'w wneud, hyd at y sawl sy'n gwneud y penderfyniad yn penderfynu a ddylid cydsynio ai peidio.

Deall arwyddocâd ein hamgylchedd hanesyddol morol yw'r sail ar gyfer gwneud penderfyniadau cadarn. Trwy nodi'r hyn sy'n gwneud yr amgylchedd hanesyddol morol yn arbennig ac yn unigryw, mae'n haws gweithio allan beth fyddai effeithiau newid arfaethedig ac addasu eich cynigion i ddod o hyd i'r ffordd orau o ddiwallu eich anghenion chi a rhai'r amgylchedd hanesyddol morol. Mae asesu'r effaith ar dreftadaeth yn broses strwythuredig sydd wedi ei chynllunio i'ch helpu i wneud hyn a gellir ei defnyddio i lunio datganiad effaith ar dreftadaeth ffurfiol.

Mae angen datganiad effaith ar dreftadaeth os ydych chi'n gwneud cais am gydsyniad adeilad rhestredig ac efallai y bydd ei angen os ydych yn gwneud cais am gydsyniad heneb gofrestredig.

⁷³ *Marine Aggregate Dredging and the Historic Environment: guidance note* (2003) <https://historicengland.org.uk/images-books/publications/marine-aggregate-dredging-and-the-historic-environment-2003/>
Historic Environment Guidance for the Offshore Renewable Energy Sector, Cowrie and Wessex Archaeology, 2007
https://www.wessexarch.co.uk/sites/default/files/field_file/COWRIE_2007_Wessex_%20-%20archaeo_%20guidance_Final_1-2-07.pdf
Marine Aggregate Industry Protocol for the Reporting of Finds of Archaeological Interest, Cymdeithas Cynhyrchwyr Agregau Morol Prydain, Historic England ac Ystad y Goron
<http://www.wessexarch.co.uk/projects/marine/bmapa/index.html>
JNAPC Code of Practice for Seabed Developers, Y Cyd-bwyllgor Polisi Archaeoleg Forol ac Ystad y Goron
http://www.jnapc.org.uk/jnapc_brochure_may_2006.pdf

Rheoli Amgylchedd Hanesyddol Morol Cymru

Efallai y bydd Cyfoeth Naturiol Cymru ac awdurdodau cyhoeddus eraill yn gofyn i chi gyflwyno canlyniadau asesiad o'r effaith ar dreftadaeth gyda'ch cais am drwydded forol neu fathau eraill o ganiatâd, yn enwedig ar gyfer prosiectau graddfa fawr neu pan fo'r potensial o effeithiau ar asedau hanesyddol yn uchel. Ar gyfer prosiectau sydd angen Asesiad o'r Effaith Amgylcheddol, bydd yr wybodaeth hon yn rhan o'r Datganiad Amgylcheddol.

Bydd angen i'ch asesiad o'r effaith ar dreftadaeth ddangos sut y mae effeithiau posibl ar asedau hanesyddol a'u lleoliadau wedi cael eu cymryd i ystyriaeth yn gynnar a pha gamau yr ydych yn eu cynnig i osgoi effeithiau andwyol, sicrhau eu bod cyn lleied â phosibl neu eu lliniaru. Os na ellir rhoi sylw priodol i effeithiau andwyol sylweddol, dylai eich cynigion gyflwyno cyfiawnhad eglur ac argyhoeddiadol ar gyfer bwrw ymlaen. Anogir cyfleoedd i wella'r amgylchedd hanesyddol morol. Bydd hyn yn rhoi'r wybodaeth i awdurdodau cyhoeddus sydd ei hangen arnynt i ddeall y rhesymau am eich cynnig ac i bwysu a mesur y risgiau a'r manteision.

Dylai eich asesiad o'r effaith ar dreftadaeth gymryd gwybodaeth ddigonol i ystyriaeth i ganiatáu i arwyddocâd yr ased neu asedau ac effaith y newid gael eu deall. Dylai fod yn gymesur ag arwyddocâd yr ased(au) hanesyddol ac â maint a graddfa'r datblygiad.

Dylai'r awdurdod cyhoeddus perthnasol allu eich cynghori ar gwmpas eich asesiad o'r effaith ar dreftadaeth. Awgrymir y dylai arbenigwyr cymwysedig a chymwys gynghori datblygwyr ar bob cam.

Dylech ddechrau eich asesiad o'r effaith ar dreftadaeth cyn i chi ddechrau cynllunio cynigion a allai achosi newidiadau i'r amgylchedd hanesyddol morol. Bydd y broses asesu yn eich helpu i ddatblygu eich cynigion a nodi dulliau priodol a fydd yn rheoli buddiannau amgylchedd hanesyddol yn llwyddiannus.

Dyma gamau sylfaenol asesu'r effaith ar dreftadaeth, beth bynnag fo maint a chwmpas y prosiect:

1. esbonio eich amcan — yr hyn yr ydych yn dymuno ei gyflawni a pham y mae'n ddymunol neu'n angenrheidiol
2. deall arwyddocâd asedau hanesyddol morol — pa asedau sy'n hysbys eisoes, pa asedau allai fod yno a beth sy'n bwysig yn eu cylch?
3. nodi eich dewisiadau — ar ôl i chi ddeall arwyddocâd yr asedau hanesyddol, dylech allu nodi'r ffordd orau o gyflawni eich amcan a pharchu eu harwyddocâd
4. asesu effaith eich gwaith arfaethedig ar arwyddocâd yr asedau hanesyddol — beth fyddai'n digwydd pe byddai'r gwaith yn mynd rhagddo?
5. cyflwyno'r rhesymeg sy'n sail i'r dewis a ffefrir gennych, yng ngoleuni'r broses asesu - beth ellir ei wneud i gynnal neu wella'r amgylchedd

Rheoli Amgylchedd Hanesyddol Morol Cymru

hanesyddol morol? Beth ellir ei wneud i osgoi effeithiau negyddol, sicrhau eu bod cyn lleied â phosibl neu eu lliniaru? Gall hyn gynnwys ymchwiliadau archaeolegol cyn dechrau'r gwaith, eithrio ardaloedd penodol o'r gwaith datblygu a monitro effeithiau eilaidd ar ôl cwblhau'r datblygiad.

Pan fyddwch yn eglur ynghylch camau 1 a 2, gellir ailadrodd camau 3, 4 a 5 tan i chi ddod o hyd i'r cynnig gorau sy'n bodloni eich amcan ac sydd â'r budd mwyaf posibl i'r amgylchedd hanesyddol morol.

3.5.1 Esbonio eich Amcan

Mae'n bwysig bod yn eglur o'r cychwyn am yr hyn yr ydych yn dymuno ei gyflawni cyn meddwl am sut i wneud hynny. Bydd angen i chi fod yn eglur am ddiben unrhyw newid arfaethedig fel y gallwch ddod o hyd i'r ffordd fwyaf priodol o fodloni eich amcan. Gallai hyn olygu ystyried gwahanol ffyrdd o fodloni eich amcan.

3.5.2 Deall Arwyddocâd Asedau Hanesyddol Morol

Mae'r cam hwn yn nodi pa asedau hanesyddol allai gael eu heffeithio gan y gwaith arfaethedig, a'u harwyddocâd. Dylai gynnwys asesiad o leoliad yr asedau a sut mae hynny'n cyfrannu at eu harwyddocâd.

Bydd lefel y manylder sydd ei angen ar y cam hwn yn amrywio yn ôl cymhlethdod yr elfennau amgylchedd hanesyddol sy'n cael eu heffeithio, a graddfa ac effaith y datblygiad arfaethedig.

Mae'r cam cyntaf yn debygol o fod yn broses pen desg, gan dynnu'r holl ffynonellau gwybodaeth sydd ar gael eisoes at ei gilydd. Bydd hyn yn cynnig dealltwriaeth sylfaenol o'r amgylchedd hanesyddol a gallai hefyd ddynodi ardaloedd â photensial archaeolegol. Mewn rhai datblygiadau syml iawn, gallai hyn fod yn ddigon i benderfynu ar effeithiau tebygol eich gweithgareddau. Fodd bynnag, yn y mwyafrif o achosion, bydd angen casglu rhagor o ddata, gan fanteisio ar ddatblygiadau diweddar i dechnoleg arolygu tanddwr. Defnyddir dulliau synhwyro o bell fel rheol i geisio cael delwedd o wely'r môr ac o arteffactau, drylliadau ac anomaliau arno. Gweler adran 1.2.2 a Phorthol Cynllunio Morol Cymru⁷⁴ ar gyfer ffynonellau gwybodaeth.

Ar gyfer prosiectau sydd angen Asesiad o'r Effaith Amgylcheddol, bydd yr wybodaeth hon yn rhan o'r Datganiad Amgylcheddol.⁷⁵ Mae'n bwysig gwneud yn siŵr bod y cam 'deall' hwn yn cael ei gynnwys yn eich gwaith cynllunio'r prosiect o'r cychwyn cyntaf. Bydd gweithiwr amgylchedd hanesyddol proffesiynol arbenigol yn gallu cynnig cyngor ar ansawdd yr wybodaeth sydd ei hangen ac arbed costau trwy sicrhau bod yr wybodaeth hon yn cael ei chaffael

⁷⁴ Porthol Cynllunio Morol Cymru

<http://lle.gov.wales/apps/marineportal/?lang=cy#lat=52.5145&lon=-3.9111&z=8>

⁷⁵ Gwybodaeth Cyfoeth Naturiol Cymru ar Asesu Effeithiau Amgylcheddol a sut y mae'n berthnasol i drwyddedu morol.

<https://naturalresources.wales/permits-and-permissions/marine-licensing/environmental-impact-assessment/?lang=cy>

Rheoli Amgylchedd Hanesyddol Morol Cymru

tra bod data eraill yn cael eu casglu (er enghraifft, ar gyfer ymchwiliadau geotechnegol a samplau tyllau turio).

Ar ôl i'r wybodaeth gael ei chasglu, bydd angen ei hasesu a'i dehongli. Mae'n rhaid i'r sawl sy'n gwneud y gwaith dehongli hwn (gweithiwr amgylchedd hanesyddol proffesiynol fel rheol) fod yn ffyddiog fod y data yn ddigonol i ganiatáu dealltwriaeth o'r asedau hanesyddol sy'n cael eu heffeithio gan y gwaith arfaethedig fel y gellir ateb y cwestiynau canlynol:

- beth yw'r asedau?
- beth yw eu gwerthoedd treftadaeth?
- beth yw eu harwyddocâd?

Dylid ystyried lleoliad yr asedau, a'r cyfraniad y mae hyn yn ei wneud, yn rhan o'r asesiad hwn hefyd.

Arwyddocâd

Mae paratoi datganiad o arwyddocâd yn ffordd ddefnyddiol o grynhoi eich dealltwriaeth a'i hesbonio i eraill. Bydd canolbwyntio ar werthoedd treftadaeth yr asedau hanesyddol yn eich helpu i ddadansoddi eu harwyddocâd. Dylai'r datganiad o arwyddocâd gynnwys disgrifiad cryno o'r asedau hanesyddol a chrynodeb o'u gwerthoedd treftadaeth:

- gwerth tystiolaethol: y graddau y mae'r dystiolaeth ffisegol yn nodi sut a phryd y gwnaed yr ased hanesyddol, sut y cafodd ei ddefnyddio a sut y mae wedi newid dros amser. Efallai y bydd elfennau wedi eu claddu neu eu cuddio yn gysylltiedig â'r ased hanesyddol a allai fod yn ffynhonnell bwysig o dystiolaeth hefyd.
- gwerth hanesyddol: efallai y bydd yr ased hanesyddol yn dangos agwedd benodol ar fywyd yn y gorffennol neu efallai y bydd yn gysylltiedig ag unigolyn, digwyddiad neu symudiad penodol; efallai y bydd tystiolaeth ffisegol o'r cysylltiadau hyn y gallai fod yn bwysig ei chadw
- gwerth esthetig: dyluniad, adeiladwaith a chreffftwaith yr ased hanesyddol. Gall hyn gynnwys y lleoliad a golygon at yr ased hanesyddol ac ohono, a allai fod wedi newid dros amser.⁷⁶
- gwerth cymunedol: efallai y bydd gan yr ased hanesyddol arwyddocâd arbennig am ei werth coffaol, symbolaidd neu ysbrydol, neu am y rhan y mae wedi ei chwarae mewn bywyd diwylliannol neu gyhoeddus.

Gallwch ddarganfod mwy am werthoedd treftadaeth yn *Egwyddorion Cadwraeth*⁷⁷ Cadw.

⁷⁶ Gweler *Lleoliad Asedau Hanesyddol yng Nghymru*, Llywodraeth Cymru, Cadw, 2017 <https://cadw.gov.wales/historicenvironment/publications/planningandthehistoricenvironment/?lang=cy>

Rheoli Amgylchedd Hanesyddol Morol Cymru

Mae'r rhain yn cynnig fframwaith ar gyfer strwythuro eich asesiad o arwyddocâd ased hanesyddol.

Cofiwch hefyd efallai na fydd ased hanesyddol yn un safle. Gall tirwedd danddwr, neu ran ohoni, fod yn ased hanesyddol, ac felly hefyd gwasgariad o falurion. Gall asedau gwmpasu amgylcheddau morol a daearol a chynnwys elfennau nad ydynt yn ddiriaethol yn eu lleoliadau.

Bydd asesiad o arwyddocâd yn cael ei hysbysu gan wybodaeth a dealltwriaeth archaeolegol gyfredol. Bydd unrhyw asedau dynodedig yn cael eu hystyried o arwyddocâd uchel. Mae asedau dynodedig yn cynnwys:

- Safleoedd Treftadaeth y Byd
- llongdrylliadau gwarchodedig
- henebion cofrestredig
- adeiladau rhestredig
- ardaloedd cadwraeth
- parciau a gerddi hanesyddol cofrestredig
- tirweddau hanesyddol cofrestredig o ddiddordeb hanesyddol eithriadol neu arbennig.

Fodd bynnag, ni ddylid cymryd yn ganiataol bod absenoldeb asedau hanesyddol dynodedig yn awgrymu absenoldeb diddordeb arbennig. Ac ni ddylid tybio ychwaith bod asedau hanesyddol nad ydynt yn ddynodedig yn llai arwyddocaol. O ystyried anawsterau logistaidd a natur adnodd-ddwys gweithio o dan y dŵr, nid yw arwyddocâd llawer o asedau hanesyddol morol wedi ei bennu eto. Dylid ystyried pob ased o'r fath, a'i leoliad, wrth wneud penderfyniadau.

Mae'n debygol y bydd yr asesiad o arwyddocâd yn nodi bylchau mewn gwybodaeth. Mewn rhai achosion, os yw'r rhain yn sylweddol, efallai y bydd angen comisiynu mwy o waith. Mewn achosion eraill, yn enwedig pan ragwelir y bydd effaith gwaith yn fach, efallai y bydd yn ddigon i ddim ond nodi a chydabod y bwch.

Lleoliad

Nid yw safleoedd yn bodoli ar wahân; maent yn rhan o'r amgylchedd morol ehangach. Mae gan bob safle leoliad; yr amgylchedd lle mae'n cael ei ddeall, ei brofi a'i werthfawrogi yw hwn, gan gynnwys cysylltiadau â'r amgylchedd yn y presennol a'r gorffennol. Nid yw ei faint yn sefydlog a gallai newid wrth i'r ased hanesyddol a'i amgylchedd esblygu. Gallai elfennau o'r lleoliad wneud cyfraniad cadarnhaol, negyddol neu niwtral at arwyddocâd yr ased hanesyddol.

⁷⁷ *Egwyddorion Cadwraeth ar gyfer Rheoli Amgylchedd Hanesyddol Cymru mewn Ffordd Gynaliadwy*, Cadw, Llywodraeth Cynulliad Cymru, 2011
<http://cadw.gov.wales/historicenvironment/conservation/conservationprinciples/?lang=cy>

Rheoli Amgylchedd Hanesyddol Morol Cymru

Nid yw'r lleoliad yn ased hanesyddol ynddo'i hun, er y gallai fod asedau hanesyddol eraill yn ardal y lleoliad. Mae pwysigrwydd lleoliad yn yr hyn y mae'n ei gyfrannu at arwyddocâd ased hanesyddol.⁷⁸

Lleoliad

Riff sy'n ymestyn allan i Fae Ceredigion tuag at lwerddon yw Sarn Padrig. Mae'r sarn wedi ei ffurfio o ddyddodion rhewlifol a adawyd gan haenau iâ yn cilio ar ddiwedd yr oes iâ ddiwethaf. Ailadroddir y ddaeareg unigryw hon mewn riffiau graeanog eraill sy'n rhedeg mwy neu lai'n gyfochrog o dan ddyfroedd Bae Ceredigion. Yn ôl y chwedl, y riffiau hyn yw'r cloddiau llanw a oedd yn amddiffyn tir Cantre'r Gwaelod, sydd wedi suddo erbyn hyn. Fodd bynnag, mae Sarn Padrig yn enwog am reswm arall: hyd yn oed 2 filltir (3.2 cilomedr) allan i'r môr, mae rhannau o'r riff yn sychu yn ystod llanwau distyll sy'n ei wneud yn 'ddaliwr llongau' drwg-enwog ac yn achos llongddrylliadau lawer.

Mae arolwg geoffisegol ar hyd y riff wedi nodi oddeutu 250 o anomalïau a allai fod wedi eu hachosi gan weithgarwch dynol a cheir gweddillion llongddrylliad a ddilyswyd mewn o leiaf 10 o wahanol leoliadau. Er nad yw'r riff ei hun yn safle archaeolegol, mae'n darparu'r lleoliad ar gyfer y drylliadau llong a geir arno neu'n gyfagos iddo. Y riff yw'r rheswm pam y maent yno a dyna'r nodwedd gyffredin y mae'r grŵp anghysylltiedig hwn o safleoedd fel arall yn ei rhannu. Wrth geisio deall y drylliadau unigol, mae angen i ni ystyried eu perthynas nid yn unig â'r riff, ond hefyd â'i gilydd: mae pob un ohonynt yn rhan fach o stori fwy yn ogystal â bod yn safleoedd ynddynt eu hunain.

3.5.3 Nodi eich Dewisiadau

Ar ôl i chi ddeall arwyddocâd yr asedau hanesyddol, dylech allu nodi'r ffordd orau o fodloni eich amcan a pharchu eu harwyddocâd.

Efallai y bydd angen i chi ailystyried eich cynigion ar ôl i chi asesu eu heffaith bosibl.

3.5.4 Asesu Effaith eich Cynigion

I asesu effaith y darpar ddatblygiad, mae angen i chi ateb y cwestiynau canlynol:

- beth fydd yn digwydd i'r asedau hanesyddol os bydd y gwaith hwn yn cael ei wneud?
- sut bydd eu gwerthoedd treftadaeth yn cael eu heffeithio?
- pa effaith fydd ar yr arwyddocâd?
- a fydd y berthynas â lleoliad yn cael ei newid?
- a fydd y newidiadau yn gadarnhaol, yn niwtral neu'n negyddol?
- a fyddant yn fyrdymor, yn hirdymor neu'n barhaol?

⁷⁸ *Lleoliad Asedau Hanesyddol yng Nghymru*, Llywodraeth Cymru, Cadw, 2017
<https://cadw.gov.wales/historicenvironment/publications/planningandthehistoricenvironment/?lang=cy>

Rheoli Amgylchedd Hanesyddol Morol Cymru

Gall effeithiau fod yn uniongyrchol neu'n anuniongyrchol. Mae effeithiau uniongyrchol yn aml yn newidiadau ffisegol i ased sy'n codi o ganlyniad i'r datblygiad. Gallant fod yn gadarnhaol, yn negyddol neu'n niwtral.

Er enghraifft, gallai rhan o ddrylliad llong gael ei symud neu ei gladdu yn ystod gwaith datblygu. Gallai ei symud arwain at effaith negyddol trwy golli neu ddifrodi'r drylliad; ar y llaw arall, gallai ei gladdu gael effaith gadarnhaol trwy wella ei gyflwr a'i sefydlogrwydd hirdymor.

Gall effeithiau anuniongyrchol hefyd fod yn gadarnhaol, yn negyddol neu'n niwtral. Er enghraifft, bydd gosod morglawdd newydd yn fwriadol yn diwygio'r prosesau ffisegol lleol, gan gynnwys llanw a thrai a hinsawdd tonnau. Bydd hyn yn newid cryfder a chyfeiriad tonnau a cherhyntau ac felly'n newid y ffordd y caiff gwaddodion eu cludo a'u dyddodi. Gallai hyn gael yr effaith o orchuddio neu ddadorchuddio asedau hanesyddol.

Gall drylliadau llong ar wely'r môr fod yn agored iawn i newidiadau sy'n ymddangos yn fach yn eu hamgylchedd. Mae llawer o ddrylliadau yn troi'n ecosystemau â chydbwysedd gweddol fregus ynddynt eu hunain; gall newid elfennau o'r rhain arwain at ganlyniadau nas rhagwelwyd.

Mae asesu effaith yn llwyddiannus yn dibynnu ar ddealltwriaeth drylwyr o arwyddocâd, yn seiliedig ar werthoedd treftadaeth ased hanesyddol. Ni fydd yr un pwys yn cael ei neilltuo i bob gwerth. Pan nodir bod gwerth penodol - er enghraifft, y gwerth tystiolaethol - yn gwneud cyfraniad arbennig at ased, gall hyd yn oed newid cymharol fach i'r gwerth hwnnw newid arwyddocâd cyffredinol ased yn sylweddol.

Yn dibynnu ar natur y gwaith neu'r datblygiad a gynigir, efallai y bydd effeithiau hefyd ar yr ardal cymeriad morol ehangach (gweler adran 2.4.1) neu ar y tirweddau cyfagos. Dylid asesu'r rhain hefyd.

3.5.5 Cyflwyno'r Dewis a Ffefrir gennych

Bydd angen i chi gyflwyno'r rhesymeg sy'n sail i'r dewis a ffefrir gennych yng ngoleuni'r broses asesu. Yn unol â pholisi trawsbynciol SOC_05 Cynllun Morol Cenedlaethol Cymru, bydd yn rhaid i chi ddangos sut y bydd eich gwaith arfaethedig yn cynnal neu'n gwella arwyddocâd unrhyw asedau hanesyddol, neu esbonio sut y bydd yn osgoi effeithiau negyddol y datblygiad ar yr amgylchedd hanesyddol morol neu'n sicrhau eu bod cyn lleied â phosibl neu'n eu lliniaru.

Cadwraeth yn y fan a'r lle yw'r dewis a ffefrir bob amser, pan fo'n bosibl. I wneud hyn, mae weithiau'n angenrheidiol ailddylunio rhannau o'r cynllun gwreiddiol fel nad yw'r ased hanesyddol yn destun effeithiau uniongyrchol yn ystod gwaith adeiladu, gweithredu neu ddatgomisiynu. Mae weithiau'n bosibl dylunio cynlluniau fel bod cadwraeth asedau hanesyddol yn cael ei gwella gan y gwaith arfaethedig.

Sut i Osgoi Effeithiau Negyddol

Rheoli Amgylchedd Hanesyddol Morol Cymru

Micro-leoli. Weithiau gall symud elfen o'r datblygiad rhyw fymryn o bellter liniaru effeithiau negyddol. Pan fo hyn yn bosibl, heb effeithio ar yr amlen ddatblygu gyffredinol, fe'i gelwir yn micro-leoli. Er enghraifft, gallai hyn ganiatáu i anomali geoffisegol a nodwyd gael ei adael yn y fan a'r lle yn hytrach na tharfu arno. Nid yw'r dull hwn yn cynnwys asesiad pellach o'r anomali ac nid yw'n datrys pa un a yw o arwyddocâd archaeolegol.

Ardaloedd archaeolegol dan waharddiad. Ardaloedd o sensitifrwydd archaeolegol hysbys neu bosibl yw'r rhain, sy'n cael eu nodi'n ffurfiol fel ardaloedd dan waharddiad yn ystod unrhyw waith adeiladu a wneir. Yn dibynnu ar natur y gwaith, gall ardaloedd archaeolegol dan waharddiad fod ar waith yn ystod y cyfnodau adeiladu a/neu ddatgomisiynu yn unig. Dyma'r adeg pan fo'r safleoedd yn fwy agored i ddifrod damweiniol o'r gwaith ei hun neu o symudiadau morgludiant ac angorfeydd. Fel arall, gellir cyflwyno ardaloedd archaeolegol dan waharddiad ar gyfer holl gyfnod y prosiect. Yn yr achosion hyn, mae'n rhaid iddynt gael eu diffinio a'u cytuno'n swyddogol gan bob parti a'u monitro i sicrhau eu heffeithiolrwydd. Nid yw ardaloedd archaeolegol dan waharddiad o reidrwydd yn cyfrannu at gyfanswm yr wybodaeth archaeolegol, ond gallant fod yn ffordd gost-effeithiol o wneud yn siŵr bod safleoedd posibl yn cael eu diogelu.

Sut i Sicrhau bod Effeithiau Negyddol Cyn Lleied â Phosibl

Diogelwch gweithredol. Efallai y bydd angen ymyrraeth mewn rhai safleoedd i gadw eu gwerthoedd treftadaeth a nodwyd. Y nod yw parhau i gadw'r safle yn y fan a'r lle ond bydd angen i atebion gael eu teilwra yn seiliedig ar agweddau agored i ddifrod, arwyddocâd ac amodau amgylcheddol pob safle. Gallai gwaith gynnwys anodau aberthol i arafu cyrydiad metelau, neu ddefnyddio bagiau tywod i atal sgwrio pellach mewn safle, er enghraifft.

Bydd yn rhaid rhoi rhaglen fonitro ar waith hefyd i wirio bod y mesurau diogelwch hyn yn gweithio. Mae hyn yn golygu bod angen cael dealltwriaeth eglur o gyflwr sylfaenol y safle cyn i unrhyw waith cadwraeth ddechrau.

Sut i Liniaru Effeithiau Negyddol

Pan fo'n bosibl, dylai lliniaru sicrhau bod gwerthoedd treftadaeth yr ased(au) a nodwyd yn cael eu cynnal. Mae'n ymwneud â'r hyn sy'n digwydd ar y safle. Gan amlaf, mae lliniaru yn cynnwys rhaglen o waith archaeolegol, a allai gynnwys arolwg geoffisegol neu arall, recordio ffotograffig neu fideo, asesiadau cerbyd a weithredir o bell (ROV) neu friff gwylio archaeolegol. Gallai dulliau lliniaru eraill gynnwys diogelu safle yn ffisegol, er enghraifft, trwy osod cawell dur dros y safle i atal mynediad heb awdurdod, neu gyflwyno trefn reoli benodol i atal difrod gan angorau neu bysgota, er enghraifft.

Rheoli Amgylchedd Hanesyddol Morol Cymru

Ni ddylid drysu lliniaru gyda chynigion mantoli neu wneud iawn sy'n digwydd oddi ar y safle. Er enghraifft, gallai cael gwared ar ddrylliad llong neu ei ddinistrio'n rhannol gael ei fantoli trwy osod panel dehongli ar yr harbwr neu ddatblygu ap ffôn symudol sydd ar gael i'r cyhoedd.

Dylid cyflwyno cynigion o'r fath i'r awdurdod sy'n gwneud penderfyniadau fel y gall bwysu a mesur manteision y cynllun, gan gynnwys y mesurau gwneud iawn, yn erbyn effaith y datblygiad ar yr ased hanesyddol a'i leoliad.

Ymyrraeth archaeolegol. Efallai y bydd ymyrraeth archaeolegol yn angenrheidiol i ddarganfod mwy am ased hanesyddol cyn i gynnig gael cydsyniad. Fel arall, os ystyrir mai dinistrio yw'r unig ddewis ar ôl pwysu a mesur yr holl ffactorau eraill, yna bydd arolygu, cloddio a chofnodi yn rhan o'r strategaeth liniaru. Dylid gwneud unrhyw gloddio archaeolegol yn unol â'r atodiad i Gonfensiwn Diogelu'r Dreftadaeth Ddiwylliannol Danddwr 2001 UNESCO (gweler Atodiad 1)⁷⁹ a'r Cod Ymddygiad a'r safonau a hyrwyddir gan Sefydliad Siartredig yr Archaeolegwyr.⁸⁰ Dylid rhoi adroddiadau a gwblhawyd yng Nghofnod Henebion Cenedlaethol Cymru ac mewn cofnodion amgylchedd hanesyddol lleol, lle byddant fel rheol ar gael i'r cyhoedd.⁸¹

Ceir gwybodaeth ddefnyddiol hefyd am ddatblygu a gweithredu prosiectau archaeolegol yn *Management of Research Projects in the Historic Environment: The MoRPHE Project Managers' Guide* Historic England.⁸²

Mae asesu effaith yn broses ailadroddol, sy'n seiliedig ar ddealltwriaeth drylwyr o'r asedau hanesyddol a effeithir. Po fwyaf yw arwyddocâd yr asedau hanesyddol (pa un a ydynt wedi eu cydnabod trwy ddynodiad ffurfiol ai peidio), a pho fwyaf canlyniadau posibl newydd, y mwyaf cynhwysfawr yw lefel yr asesu a'r lliniaru sydd ei hangen.

⁷⁹ Atodiad i Gonfensiwn Diogelu'r Dreftadaeth Ddiwylliannol Danddwr 2001 UNESCO <http://www.unesco.org/new/en/culture/themes/underwater-cultural-heritage/2001-convention/official-text/>

⁸⁰ <https://www.archaeologists.net/sites/default/files/CodesofConduct.pdf>
https://www.archaeologists.net/sites/default/files/CIfAS&GExcavation_1.pdf
https://www.archaeologists.net/sites/default/files/CIfAS%26GNautical_1.pdf

⁸¹ Coflein yw'r catalog ar-lein ar gyfer Cofnod Henebion Cenedlaethol Cymru, y casgliad cenedlaethol o wybodaeth am amgylchedd hanesyddol Cymru. www.coflein.gov.uk
Mae Archwilio yn cynnig mynediad cyhoeddus ar-lein at y cofnodion amgylchedd hanesyddol ar gyfer pob ardal awdurdod lleol yng Nghymru. Caiff Archwilio ei gynnal a'i gefnogi gan ragor o wybodaeth a gedwir gan ymddiriedolaethau archaeolegol Cymru. www.archwilio.org.uk.

⁸² *Management of Research Projects in the Historic Environment: The MoRPHE Project Managers' Guide*, Historic England, 2015 <https://historicengland.org.uk/images-books/publications/morphe-project-managers-guide>

Rheoli Amgylchedd Hanesyddol Morol Cymru

Mae canllawiau Cadw ar asesu'r effaith ar dreftadaeth yn esbonio mwy am y broses asesu'r effaith ar dreftadaeth.⁸³

Dyletswyddau a Chyfrifoldebau'r Datblygwr/Cynigiwr Gweithgarwch, Cynghorydd Archeolegol i'r Datblygwr/Cynigiwr Gweithgarwch ac Awdurdod Lleol fel y Penderfynwr

Datblygwr/Cynigiwr Gweithgarwch	Cynghorydd Archeolegol i'r Datblygwr/Cynigiwr Gweithgarwch	Awdurdod Cyhoeddus fel y Penderfynwr
Ystyried yr amgylchedd hanesyddol yn gynnar a gofyn am gyngor, gan gynnwys pa un a oes angen unrhyw ganiatâd.		Darparu canllawiau cyn-ymgeisio priodol, gan ofyn am gyngor gan arbenigwyr yn ôl yr angen (gweler Atodiad 4).
Cyflogi contractwr archeolegol yn ôl yr angen i gynnig mewnbwn i ddatblygiad y prosiect.	Darparu cyngor diduedd a gwybodaeth i safonau proffesiynol.	Darparu canllawiau cyn-ymgeisio priodol, gan ofyn am gyngor gan arbenigwyr yn ôl yr angen.
Darparu data geoffisegol a geodechnegol morol i'w contractwr archeolegol i'w ganiatáu i gynnal yr asesiad amgylcheddol angenrheidiol.		Sicrhau bod manylebau ar gyfer casglu data geodechnegol a geoffisegol at ddibenion peirianegol yn cynnwys casglu data at ddibenion archeolegol.
	Gwneud gwaith archeolegol angenrheidiol a chymesur i safonau proffesiynol, a darparu adroddiad(au) priodol i'r cleient.	
Sicrhau bod canlyniadau gwaith archeolegol yn cael eu cynnwys yn nyluniad y prosiect a bod camau lliniaru yn cael eu dylunio yn ôl yr angen.	Cynghori'r cleient yn ôl yr angen ar y broses o lunio cynlluniau/ceisiadau am drwyddedau.	
Cyflwyno'r holl ddogfennau perthnasol ar gyfer ceisiadau trwyddedu.		Sicrhau bod dogfennau yn ddigonol ac yn addas i'w diben; a bod gwybodaeth ddigonol yn cael ei darparu i ganiatáu proses gytbwys o wneud penderfyniadau, gan ymgynghori ag arbenigwyr yn ôl yr angen.
		Cydbwysu'r amgylchedd hanesyddol â'r holl ystyriaethau perthnasol eraill a gwneud penderfyniad, gydag amodau fel sy'n briodol.
Cydymffurfio â'r holl amodau.	Darparu cyngor ar adroddiadau monitro a bodloni amodau archeolegol eraill.	Derbyn ac adolygu adroddiadau monitro fel sy'n ofynnol.
	Sicrhau bod yr holl waith archifo yn cael ei gwblhau i	Cadarnhau amodau fel sy'n ofynnol.

⁸³ *Asesiadau o'r Effaith ar Dreftadaeth yng Nghymru*, Llywodraeth Cymru, Cadw, 2017
<https://cadw.gov.wales/historicenvironment/publications/planningandthehistoricenvironment/?lang=cy>

Atodiad B — Drafft — 11 Mawrth 2019

Rheoli Amgylchedd Hanesyddol Morol Cymru

	safonau priodol.	
Adolygu holl ddogfennau'r prosiect a sicrhau bod unrhyw wersi a ddysgir ohono yn cael eu cymhwyso mewn achosion yn y dyfodol.		

Atodiad 1

Atodiad i Gonfensiwn Diogelu'r Dreftadaeth Ddiwylliannol Danddwr 2001 UNESCO⁸⁴

Rheolau yn ymwneud â gweithgareddau a gyfeirir at dreftadaeth ddiwylliannol danddwr.

I Egwyddorion cyffredinol

Rheol 1: Dylai diogelu treftadaeth ddiwylliannol danddwr trwy gadwraeth yn y fan a'r lle gael ei ystyried fel y dewis cyntaf. Yn unol â hynny, dylai gweithgareddau a gyfeirir at dreftadaeth ddiwylliannol danddwr gael eu hawdurdodi mewn modd sy'n gyson â diogelu'r dreftadaeth honno, ac yn amodol ar y gofyniad hwnnw gallent gael eu hawdurdodi at ddiben gwneud cyfraniad sylweddol at ddiogelu neu wybodaeth neu wella treftadaeth ddiwylliannol danddwr.

Rheol 2: Mae manteisio'n fasnachol ar dreftadaeth ddiwylliannol danddwr at ddibenion masnach neu fenter neu ei gwasgaru yn anadferadwy yn sylfaenol anghydnaws â diogelu treftadaeth ddiwylliannol danddwr a'i rheoli'n briodol. Ni ddylai treftadaeth ddiwylliannol danddwr gael ei masnachu, ei gwerthu, ei phrynu na'i chyfnwid fel nwyddau masnachol.

Ni ellir dehongli'r rheol hon fel pe byddai'n atal:

- (a) y ddarpariaeth o wasanaethau archaeolegol neu wasanaethau angenrheidiol sy'n gysylltiedig â hynny y mae eu natur a'u diben yn cydymffurfio'n llawn â'r Confensiwn hwn ac yn amodol ar awdurdodiad yr awdurdodau cymwys;
- (b) cyflwyno treftadaeth ddiwylliannol danddwr, a adferwyd yn ystod prosiect ymchwil gan gydymffurfio â'r confensiwn hwn, cyn belled nad yw cyflwyniad o'r fath yn amharu ar fuddiant nac uniondeb gwyddonol neu ddiwylliannol y deunydd a adferwyd nac yn arwain at ei wasgaru yn anadferadwy; ei fod yn cyd-fynd â Rheolau 33 a 34; ac yn ddarostyngedig i awdurdodiad yr awdurdodau cymwys.

Rheol 3: Ni ddylai gweithgareddau a gyfeirir at dreftadaeth ddiwylliannol danddwr effeithio'n andwyol ar y dreftadaeth ddiwylliannol danddwr yn fwy na sy'n angenrheidiol ar gyfer amcanion y prosiect.

Rheol 4: Mae'n rhaid i weithgareddau a gyfeirir at dreftadaeth ddiwylliannol danddwr ddefnyddio technegau a dulliau arolygu nad ydynt yn ddinistriol yn hytrach nag adfer gwrthrychau. Os bydd cloddio neu adfer yn angenrheidiol at ddiben astudiaethau gwyddonol neu at ddiogelu'r dreftadaeth ddiwylliannol

⁸⁴ Atodiad i Gonfensiwn Diogelu'r Dreftadaeth Ddiwylliannol Danddwr 2001 UNESCO <http://www.unesco.org/new/en/culture/themes/underwater-cultural-heritage/2001-convention/official-text/>

Rheoli Amgylchedd Hanesyddol Morol Cymru

danddwr yn y pen draw, mae'n rhaid i'r dulliau a'r technegau a ddefnyddir fod mor anninistriol â phosibl a chyfrannu at gadwraeth y gweddillion.

Rheol 5: Mae'n rhaid i weithgareddau a gyfeirir at dreftadaeth ddiwylliannol danddwr osgoi tarfu'n ddiangen ar weddillion dynol neu safleoedd sy'n cael eu dwysbarchu.

Rheol 6: Mae'n rhaid i weithgareddau a gyfeirir at dreftadaeth ddiwylliannol danddwr gael eu rheoleiddio yn llym i sicrhau bod gwybodaeth ddiwylliannol, hanesyddol ac archaeolegol yn cael ei chofnodi'n briodol.

Rheol 7: Dylid hyrwyddo mynediad i'r cyhoedd at dreftadaeth ddiwylliannol danddwr yn y fan a'r lle, ac eithrio pan fo mynediad o'r fath yn anghydnaws â diogelu a rheoli.

Rheol 8: Dylid annog cydweithrediad rhyngwladol wrth ymgymryd â gweithgareddau a gyfeirir at dreftadaeth ddiwylliannol danddwr er mwyn hyrwyddo cyfnewid neu ddefnydd effeithiol o archaeolegwyr a gweithwyr proffesiynol perthnasol eraill.

Dylunio prosiect

Rheol 9: Cyn unrhyw weithgarwch a gyfeirir at dreftadaeth ddiwylliannol danddwr, mae'n rhaid datblygu dyluniad prosiect ar gyfer y gweithgarwch a'i gyflwyno i'r awdurdodau cymwys ar gyfer awdurdodiad ac adolygiad priodol gan gymheiriaid.

Rheol 10: Mae'n rhaid i ddyluniad y prosiect gynnwys:

- (a) gwerthusiad o astudiaethau blaenorol neu ragarweiniol
- (b) datganiad ac amcanion y prosiect
- (c) y dull i'w ddefnyddio a'r technegau i'w dilyn
- (ch) y cyllid rhagweledig
- (d) amserlen ddisgwyliedig ar gyfer cwblhau'r prosiect
- (dd) cyfansoddiad y tîm a chymwysterau, cyfrifoldebau a phrofiad pob aelod o'r tîm
- (e) cynlluniau ar gyfer dadansoddi ar ôl gwaith maes a gweithgareddau eraill
- (f) rhaglen gadwraeth ar gyfer arteffactau a'r safle mewn cydweithrediad agos â'r awdurdodau cymwys
- (ff) polisi rheoli a chynnal a chadw'r safle ar gyfer holl gyfnod y prosiect
- (g) rhaglen ddogfennau
- (ng) polisi diogelwch
- (h) polisi amgylcheddol
- (i) trefniadau ar gyfer cydweithredu ag amgueddfeydd a sefydliadau eraill, yn enwedig sefydliadau gwyddonol
- (l) paratoi adroddiadau
- (ll) cyflwyno archifau, gan gynnwys treftadaeth ddiwylliannol danddwr a symudwyd, a
- (m) rhaglen gyhoeddi.

Rheoli Amgylchedd Hanesyddol Morol Cymru

Rheol 11: Mae'n rhaid ymgymryd â gweithgareddau a gyfeirir at dreftadaeth ddiwylliannol danddwr yn unol â'r dyluniad prosiect a gymeradwywyd gan yr awdurdodau cymwys.

Rheol 12: Pan fydd darganfyddiadau annisgwyl yn cael eu gwneud neu pan fo amgylchiadau'n newid, dylai dyluniad y prosiect gael ei adolygu a'i ddiwygio gyda chymeradwyaeth yr awdurdodau cymwys.

Rheol 13: Mewn achosion o frys neu ddarganfyddiadau ar hap, dylai gweithgareddau a gyfeirir at y dreftadaeth ddiwylliannol danddwr, gan gynnwys mesurau neu weithgareddau cadwraeth am gyfnod byr, yn enwedig sefydlogi safle, gael eu hawdurdodi yn absenoldeb dyluniad prosiect er mwyn diogelu'r dreftadaeth ddiwylliannol danddwr.

III Gwaith rhagarweiniol

Rheol 14: Dylai'r gwaith rhagarweiniol y cyfeirir ato yn Rheol 10 (a) gynnwys asesiad sy'n gwerthuso arwyddocâd a pha mor agored yw'r dreftadaeth ddiwylliannol danddwr a'r amgylchedd naturiol o'i chwmpas i ddifrod gan y prosiect arfaethedig, a'r potensial i gaffael data a fyddai'n bodloni amcanion y prosiect.

Rheol 15: Mae'n rhaid i'r asesiad hefyd gynnwys astudiaethau cefndirol o dystiolaeth hanesyddol ac archaeolegol sydd ar gael, nodweddion archaeolegol ac amgylcheddol y safle, a chanlyniadau unrhyw ymwthiad posibl i sefydlogrwydd hirdymor y dreftadaeth ddiwylliannol danddwr a effeithir gan y gweithgareddau.

IV Amcan, dull a thechnegau'r prosiect

Rheol 16: Dylai'r dull gydymffurfio ag amcanion y prosiect, a dylai'r technegau a ddefnyddir fod mor anymwithiol â phosibl.

V Cyllid

Rheol 17: Ac eithrio mewn achosion brys i ddiogelu treftadaeth ddiwylliannol danddwr, dylai sail gyllid addas gael ei sicrhau cyn unrhyw weithgarwch, sy'n ddigonol i gwblhau pob cam o'r prosiect, gan gynnwys cadwraeth, dogfennau a churadu arteffactau a adferwyd, a pharatoi a dosbarthu adroddiadau.

Rheol 18: Dylai dyluniad y prosiect ddangos gallu, fel sicrhau bond, i ariannu'r prosiect hyd iddo gael ei gwblhau.

Rheol 19: Dylai dyluniad y prosiect gynnwys cynllun wrth gefn a fydd yn sicrhau cadwraeth treftadaeth ddiwylliannol danddwr a dogfennau ategol os bydd unrhyw darfu ar gyllid rhagweledig.

VI Hyd y prosiect – amserlen

Rheol 20: Dylid datblygu amserlen briodol i sicrhau cyn unrhyw weithgarwch a gyfeirir at dreftadaeth ddiwylliannol danddwr bod holl gamau dyluniad y prosiect yn cael eu cwblhau, gan gynnwys cadwraeth, dogfennau a churadu treftadaeth ddiwylliannol danddwr a adferwyd, yn ogystal â pharatoi a dosbarthu adroddiadau.

Rheol 21: Dylai dyluniad y prosiect gynnwys cynllun wrth gefn a fydd yn sicrhau cadwraeth treftadaeth ddiwylliannol danddwr a dogfennau ategol os bydd y prosiect yn cael ei amharu neu ei derfynu.

VII Cymhwysedd a chymwysterau

Rheol 22: Dylid ymgymryd â gweithgareddau a gyfeirir at dreftadaeth ddiwylliannol danddwr o dan gyfarwyddyd a rheolaeth, a dim ond ym mhresenoldeb rheolaidd, archeolegydd tanddwr cymwysedig â chymhwysedd gwyddonol sy'n briodol i'r prosiect.

Rheol 23: Dylai pob unigolyn yn nhîm y prosiect fod yn gymwysedig a bod wedi dangos cymhwysedd sy'n briodol i'w swyddogaeth yn y prosiect.

VIII Cadwraeth a rheoli'r safle

Rheol 24: Dylai'r rhaglen gadwraeth ddarparu ar gyfer trin gweddillion archaeolegol yn ystod y gweithgareddau a gyfeirir at dreftadaeth ddiwylliannol danddwr, wrth gludo ac yn y tymor hir. Dylid ymgymryd â chadwraeth yn unol â safonau proffesiynol cyfredol.

Rheol 25: Dylai'r rhaglen rheoli'r safle ddarparu ar gyfer diogelu a rheoli treftadaeth ddiwylliannol danddwr yn y fan a'r lle, yn ystod y gwaith maes a phan fydd yn dod i ben. Dylai'r rhaglen gynnwys gwybodaeth i'r cyhoedd, darpariaeth resymol ar gyfer sefydlogi'r safle, monitro a diogelu rhag ymyrraeth.

IX Dogfennau

Rheol 26: Dylai'r rhaglen ddogfennau gyflwyno dogfennau trylwyr gan gynnwys adroddiad ar gynnydd gweithgareddau a gyfeirir at dreftadaeth ddiwylliannol danddwr, yn unol â safonau proffesiynol cyfredol sy'n gysylltiedig â dogfennau archaeolegol.

Rheol 27: Dylai'r dogfennau gynnwys, o leiaf, cofnod cynhwysfawr o'r safle, gan gynnwys tarddiad treftadaeth ddiwylliannol danddwr a symudwyd neu a gymerwyd o'r safle yn ystod y gweithgareddau a gyfeiriwyd at dreftadaeth ddiwylliannol danddwr, nodiadau maes, cynlluniau, lluniau, llyndoriadau, a ffotograffau neu gofnodion mewn cyfryngau eraill.

X Diogelwch

Rheoli Amgylchedd Hanesyddol Morol Cymru

Rheol 28: Dylid paratoi polisi diogelwch sy'n briodol i sicrhau diogelwch ac iechyd tîm y prosiect a thrydydd partïon ac sy'n cydymffurfio ag unrhyw ofnion statudol a phroffesiynol perthnasol.

XI Amgylchedd

Rheol 29: Dylid paratoi polisi amgylcheddol sy'n briodol i sicrhau nad yw gwely'r môr a bywyd morol yn cael eu hamharu'n ormodol.

XII Adrodd

Rheol 30: Dylid sicrhau bod adroddiadau dros dro a therfynol ar gael yn unol â'r amserlen a nodir yn nyluniad y prosiect, a'u rhoi mewn cofnodion cyhoeddus perthnasol.

Rheol 31: Dylai adroddiadau gynnwys:

- (a) crynodeb o'r amcanion
- (b) crynodeb o'r dulliau a'r technegau a ddefnyddiwyd
- (c) crynodeb o'r canlyniadau a gyflawnwyd
- (ch) dogfennau graffig a ffotograffig sylfaenol ar holl gamau'r gweithgarwch
- (d) argymhellion yn ymwneud â chadwraeth a churadu'r safle ac unrhyw dreftadaeth ddiwylliannol danddwr a symudwyd, ac
- (dd) argymhellion ar gyfer gweithgareddau yn y dyfodol

XIII Curadu archifau'r prosiect

Rheol 32: Dylid cytuno ar drefniadau ar gyfer curadu archifau'r prosiect cyn i unrhyw weithgarwch gychwyn, a dylent gael eu nodi yn nyluniad y prosiect.

Rheol 33: Dylid cadw archifau'r prosiect, gan gynnwys unrhyw dreftadaeth ddiwylliannol danddwr a symudwyd a chopi o'r holl ddogfennau ategol, cyn belled â phosibl, gyda'i gilydd ac yn gyfan fel casgliad mewn modd sydd ar gael ar gyfer mynediad proffesiynol a chyhoeddus yn ogystal ag ar gyfer curadu archifau. Dylid gwneud hyn mor gyflym â phosibl a ddim mwy na deng mlynedd ar ôl cwblhau'r prosiect beth bynnag, i'r graddau ei fod yn cyd-fynd â chadwraeth y dreftadaeth ddiwylliannol danddwr.

Rheol 34: Dylai archifau'r prosiect gael eu rheoli yn unol â safonau proffesiynol rhyngwladol, a bod yn destun awdurdodiad yr awdurdodau cymwys.

XIV Dosbarthu

Rheol 35: Dylai prosiectau ddarparu ar gyfer addysg gyhoeddus a chyflwyniad poblogaidd canlyniadau'r prosiect pan fo hynny'n briodol.

Rheol 36: Dylai synthesis terfynol prosiect:

- (a) gael ei wneud yn gyhoeddus cyn gynted â phosibl, gan roi ystyriaeth i gymhlethdod y prosiect a natur gyfrinachol neu sensitif yr wybodaeth, a
- (b) cael ei roi mewn cofnodion cyhoeddus perthnasol.

Yr uchod yw testun dilys y confensiwn a fabwysiadwyd yn briodol gan Gynhadledd Gyffredinol Sefydliad Addysgol, Gwyddonol a Diwylliannol y Cenhedloedd Unedig yn ystod ei hunfed sesiwn ar ddeg ar hugain, a gynhaliwyd ym Mharis ac y datganwyd ei bod wedi ei chloi ar drydydd diwrnod mis Tachwedd 2001.

<http://www.unesco.org/new/en/culture/themes/underwater-cultural-heritage/2001-convention/official-text/>

Atodiad 2⁸⁵

Cynllunio Prosiect ar gyfer Deifwyr ac Archaeolegwyr

Bydd gwneud cais am wahanol fathau o fynediad trwydded yn gofyn am wahanol lefelau o gynllunio. Sylwer y bydd unrhyw waith sy'n tarfu ar wely'r môr neu'n cynnwys adfer arteffactau yn gofyn am ddyluniad prosiect llawn i ategu'r ffurflen gais.

Perchnogaeth Safle, Lleoliad a Chyfrifoldeb Gweinyddol

Er bod gan rai llongdrylliadau hanesyddol berchennog y gellir ei adnabod, nid yw hynny'n wir am lawer. Fodd bynnag, buddiolwyr ystâd pob unigolyn fydd â'r hawliau i eiddo personol pobl ar y llong fel rheol. Efallai y bydd gan gargoau berchnogion ar wahân y gellir ei hadnabod hefyd. O dan Ddeddf Llongau Masnach 1995, caiff perchnogaeth ei neilltuo i'r Goron fel rheol os na ellir dod o hyd i'r perchnogion gwreiddiol.

Mae'n bwysig cydnabod yng Nghymru bod gwely'r môr lle mae drylliad llong yn gorwedd yn eiddo ac yn cael ei weinyddu; Ystâd y Goron fyddai'r gweinyddwr fel rheol, ond efallai mai'r Ymddiriedolaeth Genedlaethol neu gorff arall sy'n berchen ar dir fydd hwn. Fel rheol gyffredinol, mae Ystâd y Goron yn annog defnydd cyfreithlon o'r blaendraeth ac mae'n debyg y byddai hyn yn ymestyn i wely'r môr. Bydd unrhyw ymchwiliadau ymwithiol neu osod offer ar wely'r môr fel rheol yn gofyn am gydsyniad Ystâd y Goron yn ogystal â chydsyniad gan gyrrff rheoleiddio eraill.

Hefyd, efallai y bydd rhai safleoedd wedi'u lleoli mewn ardaloedd lle mae gan awdurdod harbwr gyfrifoldeb mordwyol a gweinyddol. Mae ardaloedd o'r fath wedi eu marcio'n eglur ar siartiau mordwyo a gellid mynnu bod is-ddeddfau lleol ar waith i sicrhau diogelwch mordwyol. Disgwylir i ddeiliaid trwyddedau gysylltu â pherchnogion ac awdurdodau priodol, pan eu bod yn hysbys.

Ymchwilio Ymwithiol ac Anymwithiol

Mae'n rhaid i'r holl weithgareddau yr ymgwymerir â nhw ar safleoedd drylliadau llong gydymffurfio â safonau ymchwilio archeolegol a dderbynnir. Argymhellir hefyd bod prosiectau yn adlewyrchu ac yn cyd-fynd ag *Egwyddorion*

⁸⁵ Addasiad yw'r atodiad hwn o nodyn cyfarwyddyd a luniwyd ac a ysgrifennwyd yn wreiddiol gan Historic England neu ar ei ran o'r enw *Accessing England's Protected Wreck Sites: Guidance Notes for Divers and Archaeologists*, Historic England, 2015 ac mae'r deunydd gwreiddiol yn ©Historic England 2015. Mae caniatâd ysgrifenedig Historic England ymlaen llaw yn ofynnol ar gyfer unrhyw atgynhyrchiad o'r Gwaith gwreiddiol ac mae caniatâd ysgrifenedig eglur Historic England a Cadw yn ofynnol ar gyfer unrhyw atgynhyrchiad o'r addasiad hwn o'r Gwaith hwnnw. Cedwir pob hawl.

Nid yw Historic England yn derbyn cyfrifoldeb am golled na difrod sy'n deillio o ddefnyddio'r wybodaeth sydd wedi ei chynnwys yn y gwaith hwn.

<https://historicengland.org.uk/images-books/publications/accessing-englands-protected-wreck-sites-guidance-notes/>

Rheoli Amgylchedd Hanesyddol Morol Cymru

Cadwraeth ar gyfer Rheoli Amgylchedd Hanesyddol Cymru mewn Ffordd Gynaliadwy Cadw a'i bolisiau a'i ganllawiau cyhoeddedig, yn ogystal ag â'r fframwaith statudol a pholisi ehangach, gan gynnwys Datganiad Polisi Morol y DU.

Gellir gwahanu'r gwaith o ymchwilio safleoedd archeolegol yn weithgareddau ymwthiol ac anymwthiol. Mae gweithgareddau anymwthiol yn cynnwys arolygu penodol a geoffisegol, darlunio, ffotograffiaeth, cymryd nodiadau neu dim ond ymweld â safle hyd yn oed. Gall ymchwiliadau ymwthiol amrywio o arolygon geodechnegol (tyllau turio), gwerthuso a chloddio, i ymyraethau eraill, fel adfer arteffactau a amlygwyd ar y safle, treiddio a samplu.

Mae pob ymchwiliad ymwthiol yn ddinistriol i ryw raddau neu'i gilydd. Bob tro y bydd rhan o safle yn cael ei dymchwel trwy gloddio, ni fydd yr wybodaeth yn yr ardal honno yn goroesi ar ei ffurf wreiddiol mwyach. Gyda thechnegau archeolegol da, bydd cofnod yn cael ei gadw o'r gwaddodion, y gwrthrychau ynddynt a'r berthynas rhwng y canfyddiadau a'r matrices y'u cedwir ynddo. Bydd y 'gadwraeth trwy gofnod' hon yn ddefnyddiol dim ond os yw'r cofnodion yn fanwl, yn drefnus ac wedi eu storio mewn archif priodol lle gall eraill gael mynediad atynt yn y dyfodol.

Mae safle sy'n cael ei ddinistrio gan gloddio yn anamnewidadwy. Ceir nifer cyfyngedig o ddrylliadau llong hanesyddol yn y môr ac felly mae'n bwysig ystyried pa un a yw cloddio yn angenrheidiol, neu a ddylai gwaith ymchwilio aros tan ryw adeg yn y dyfodol pan, yn anochel, y gallai technegau newydd ganiatáu ymchwiliad llawnach heb darfu ar y safle. Bydd y mwyafrif o safleoedd sydd wedi'u claddu yn para bron am byth os cânt eu gadael heb darfu arnynt.

Mae ymchwiliadau ymwthiol hefyd yn anoddach o ran cyllid, amser, ymrwymiad, arbenigedd, cadwraeth a chyhoeddi.

Oherwydd y cymhlethdod posibl a'r dinistrio posibl o dystiolaeth archeolegol, mae'n rhaid ystyried ceisiadau i wneud gwaith ymwthiol ar safleoedd llongddrylliad gwarchodedig yn ofalus dros ben cyn cyflwyno trwydded.

Dylid rhoi ystyriaeth i ddosbarthiad rhagarweiniol canlyniadau a data, pan fo hynny'n briodol. Mae rhai sefydliadau eisoes yn cyhoeddi adroddiadau asesu — ar-lein fel rheol — fel bod data defnyddiol neu arwyddocaol yn cael eu rhoi ar gael cyn dadansoddi.

Ar gychwyn prosiect morol arfaethedig ar safle llongddrylliad gwarchodedig lle ceir deunydd y cynigir ei adfer, dylid gofyn i berchnogion (pan fyddant yn hysbys) a'r rhai sy'n cymryd rhan yn y prosiect i lofnodi hawliadiad yn cydnabod y gofyniad i hysbysu'r Derbynnnydd Llongddrylliadau am ddeunydd drylliad llong gan ildio unrhyw hawl, a chan ildio unrhyw hawl i ddeunydd nad yw'n ddrylliad llong. Hefyd, dylid cynnal trafodaeth ynghylch cyflwyno deunydd gan gynnwys y Derbynnnydd Llongddrylliadau yn ogystal â'r amgueddfa a allai ei dderbyn, er y

cydnabyddir na ellir cytuno ar leoliad terfynol deunydd drylliad llong tan i'r broses gyfreithiol o ganfod perchnogaeth gael ei chyflawni.

Llwybrau Deifio

Mae archaeoleg forol yn aml yn anhygyrch, gan ei bod yn ddwfn o dan y tonnau ac allan o olwg y rhan fwyaf o'r boblogaeth. Mae hyn yn golygu ei bod yn hanfodol ymgysylltu cynulleidfaoedd ag archaeoleg forol trwy raglenni addysg ac allgymorth penodol sydd â'r nod o godi proffil ein treftadaeth ddiwylliannol danddwr a rennir. Trwy roi canlyniadau gwaith ymchwil ar gael yn eang, mae'n bosibl cynyddu gwybodaeth a dealltwriaeth, denu ymwelwyr newydd, a chymhell cwestiynau newydd i sicrhau bod yr amgylchedd hanesyddol yn flaenllaw yn ymwybyddiaeth cenedlaethau'r dyfodol. Mae llwybrau deifio yn un dull sy'n caniatáu i hyn ddigwydd.

Mae llwybrau deifio yn cynnig deunydd dehongli a gwell mynediad gan ddeifwyr trwyddedig sy'n ymweld. Gall presenoldeb deifwyr trwyddedig ar safle hefyd atal unrhyw un sy'n ystyried mynd at y llongddrylliadau yn anghyfreithlon.

Ceir manteision ychwanegol hefyd, gan gynnwys manteision cymdeithasol ac economaidd trwy ddysgu neu ddefnydd hamdden, neu dwristiaeth.

Os ydych yn ystyried cyflwyno llwybr deifio ar safle llongddrylliad gwarchodedig, y cam cyntaf yw trafod y cynnig gyda Cadw.

Diogelwch Gwaith Maes

Dylai'r holl weithgareddau sy'n digwydd o dan drwydded osgoi risgiau diangen ac mae'n rhaid iddynt gydymffurfio ag arferion gweithredol cydnabyddedig. Mae'n amod ym mhob trwydded felly bod gwaith maes yn cael ei gyflawni yn unol â safonau diogelwch cydnabyddedig. Mae gan ddeiliad y drwydded gyfrifoldeb i sicrhau bod pob gweithgaredd awdurdodedig ar safle llongddrylliad gwarchodedig yn cael ei gyflawni mewn modd sy'n ddiogel ac yn briodol. Yn unol â'r prif asiantaethau hyfforddiant deifio, ni wnaiff Cadw gymeradwyo gweithdrefnau deifio unigol.

Mae sefydliadau deifio hamdden wedi cyhoeddi canllawiau ar arferion deifio diogel a chanllawiau ar asesu risg ar gyfer deifio sydd â'r nod o roi pwyslais ar atal digwyddiadau gan hybu arferion deifio diogel i bob deifiwr. Mae cyngor cyffredinol ar ddiogelwch deifio hefyd ar gael gan Glwb Tanddwr Prydain (BSAC www.bsac.com).

Ar gyfer diogelwch llongau, mae'r Cymdeithasau Deifio Cyfunol wedi llunio *Guidelines for the Safe Operation of Member Club Dive Boats* (gweler www.bsac.com). Fodd bynnag, mae'n rhaid cofio bod yn rhaid i Longau Bach sy'n gweithredu'n fasnachol o dan Faner Prydain neu yn nyfroedd Prydain gydymffurfio â'r Rheoliadau Llongau Masnach neu God Ymarfer priodol Asiantaeth y Môr a Gwylwyr y Glannau.

Rheoli Amgylchedd Hanesyddol Morol Cymru

Argymhellir hefyd bod aelodau timau sy'n gweithio ar longau yn cyflawni hyfforddiant goroesi personol neu gwrs sylfaenol Goroesi yn y Môr mewn Cwch Bach y Gymdeithas Hwyllo Frenhinol a bod yn gyfarwydd â gweithdrefnau radio brys priodol, o leiaf. Dylid ystyried cymwysterau cymorth cyntaf, rhoi ocsigen a Thrin Cwch y Gymdeithas Hwyllo Frenhinol hefyd (<https://www.rya.org.uk/Pages/Home.aspx>).

I'r rhai sy'n deifio yn y gwaith, Deddf Iechyd a Diogelwch yn y Gwaith 1974 yw sail llawer o'r ddeddfwriaeth sy'n gysylltiedig ag iechyd a diogelwch yn y gwaith. Y brif gyfres o reoliadau sy'n berthnasol i ddeifio yw Rheoliadau Deifio yn y Gwaith 1997. Mae'r rheoliadau hyn yn cynnwys pob math o ddeifio pan fydd un neu fwy o ddeifwyr yn y gwaith a'u nod yw rheoli'r peryglon a'r risgiau sy'n gysylltiedig â deifio. Mae canllawiau a gynigir gan Reoliadau Deifio yn y Gwaith 1997 yr Awdurdod Gweithredol Iechyd a Diogelwch yn diffinio deifiwr fel rhywun yn y gwaith sy'n deifio. Mae'r ymadroddiad hwn yn cynnwys deifwyr sy'n deifio yn rhan o'u dyletswyddau fel cyflogai, ond nid oes yn rhaid i ddeifio fod yn brif weithgaredd y cyflogai.

Mae'n rhaid i bob deifiwr yn y gwaith feddu ar gymhwysr deifio cymeradwy sy'n addas ar gyfer y gwaith y mae'n bwriadu ei wneud. Gellir cael rhestr o gymwysterau cymeradwy cyfredol gan yr Awdurdod Gweithredol Iechyd a Diogelwch; ni fydd deifwyr cyflogedig heb gymhwysr sydd wedi ei gymeradwyo gan yr Awdurdod Gweithredol Iechyd a Diogelwch yn cael ei ystyried yn gymwys i ddeifio fel aelod enwebedig o dîm deifio.

Mae'r Awdurdod Gweithredol Iechyd a Diogelwch wedi llunio cyfres o bum Cod Ymarfer Cymeradwy, un ar gyfer pob un o wahanol sectorau'r diwydiant deifio masnachol. Mae'r Codau Ymarfer Cymeradwy yn rhoi cyngor ar fodloni gofynion Rheoliadau Deifio yn y Gwaith 1997. Mae rhagor o wybodaeth am ddeifio yn y gwaith, gan gynnwys taflenni gwybodaeth deifio rhad ac am ddim, ar gael gan yr Awdurdod Gweithredol Iechyd a Diogelwch:
www.hse.gov.uk/diving/index.htm

Y Pwyllgor Goruchwylio Deifio Gwyddonol (SDSC) yw'r corff cynrychiadol cydnabyddedig ar gyfer y sector Gwyddonol ac Archaeolegol o ran y Rheoliadau Deifio yn y Gwaith. Mae rhagor o wybodaeth am yr SDSC ar gael ar-lein yn: www.uk-sdsc.com

Paratoi Dyluniad Prosiect

Mae'r dyluniad prosiect yn nodi'r cyfiawnhad academiaidd ar gyfer y prosiect arfaethedig. I bob pwrpas, dyma ddiwedd y broses effaith ar dreftadaeth a ddisgrifir yn adran 3.4. Bydd ganddo sawl awdur fel rheol, gydag arbenigwyr ym mhob maes yn cyfrannu fel bo'r angen.

Po fwyaf yr wybodaeth berthnasol a ddarperir mewn dyluniad prosiect, yr hawddaf yw hi i Cadw ddeall yn union yr hyn sy'n cael ei gynnig. Dylai dyluniad y prosiect nodi'r cynllun ar gyfer y gwaith maes a chynnwys yr holl safonau i'w bodloni a'r holl brosesau a fydd yn cael eu defnyddio. Mae datblygu dyluniad

Rheoli Amgylchedd Hanesyddol Morol Cymru

prosiect yn syml a gellir gofyn am gyngor gan Gomisiwn Brenhinol Henebion Cymru.

Mae rhai mathau o drwydded yn gofyn i archeolegydd enwebedig fod yn rhan o'r tîm ac mae'n bwysig ei fod yn cymryd rhan yn y gwaith o baratoi dyluniad y prosiect.

Rhoddir canllawiau trylwyr ar gyfer paratoi dyluniad prosiect yn Atodiad 1 ac yn *The MoRPHE Project Managers Guide* Historic England.⁸⁶ Fodd bynnag, bydd angen rhoi sylw i'r elfennau canlynol bob amser:

- cefndir y prosiect
- nodau ac amcanion
- datganiad o ddulliau
- adnoddau a rhaglennu
- datganiad o ddiogelwch.

Yn ystod y prosiect, bydd yr archeolegydd enwebedig yn cynghori ar y gwaith maes neu'n ei gyfarwyddo, gan ymdrin â chanfyddiadau a chymryd samplau ar gyfer astudiaeth amgylcheddol.

Mae adrodd, archifo a dosbarthu canlyniadau'r prosiect yn hanfodol hefyd.

⁸⁶ *Management of Research Projects in the Historic Environment: The MoRPHE Project Managers' Guide*, Historic England, 2015
<https://historicengland.org.uk/images-books/publications/morphe-project-managers-guide>

Atodiad 3⁸⁷

Adroddiadau Deiliaid Trwyddedau ar gyfer Deifwyr ac Archaeolegwyr

Mae adroddiadau archaeolegol fel rheol yn dilyn cynllun safonol, sef:

- cefndir y prosiect
- nodau ac amcanion
- dull
- canlyniadau
- argymhellion.

Rhoddir fformat a awgrymir ar gyfer adroddiadau archaeolegol yn Rheol 31 yr atodiad i Gonfensiwn Diogelu'r Dreftadaeth Ddiwylliannol Danddwr 2001 UNESCO (gweler Atodiad 1). Yn seiliedig ar hyn, argymhellir y fformat canlynol ar gyfer adroddiadau deiliaid trwydded:

- (a) crynodeb
- (b) crynodeb o amcanion y prosiect
- (c) crynodeb o'r dulliau a'r technegau a ddefnyddiwyd
- (ch) crynodeb o'r canlyniadau a gyflawnwyd
- (d) dogfennau graffig a ffotograffig sylfaenol ar holl gamau'r gweithgarwch
- (dd) argymhellion yn ymwneud â chadwraeth a churadu'r safle ac unrhyw dreftadaeth ddiwylliannol danddwr a symudwyd, ac
- (e) argymhellion ar gyfer gweithgareddau yn y dyfodol.

Ni ddylai adroddiad deiliad trwydded gynnwys unrhyw drafodaeth na sylw o natur bersonol na fyddai'r deiliad trwydded yn dymuno iddynt fod yn rhan o'r archif safle cyhoeddus, gan y bydd yr adroddiad yn cael ei roi yn archif Cofnod Henebion Cenedlaethol Cymru.

Pan fo hawlfraint yn aros gyda deiliad y drwydded (ac eithrio pan ellir cyfiawnhau cyfrinachedd), bydd disgwyl i ddeiliad y drwydded ddyfarnu trwydded nad yw'n gyfyngedig yn awdurdodi'r defnydd o'r adroddiad, ac unrhyw ddeunydd ynddo, at ddibenion nad ydynt yn fasnachol gan gynnwys

⁸⁷ Addasiad yw'r atodiad hwn o nodyn cyfarwyddyd a luniwyd ac a ysgrifennwyd yn wreiddiol gan Historic England neu ar ei ran o'r enw *Accessing England's Protected Wreck Sites: Guidance Notes for Divers and Archaeologists*, Historic England, 2015 ac mae'r deunydd gwreiddiol yn ©Historic England 2015. Mae caniatâd ysgrifenedig Historic England ymlaen llaw yn ofynnol ar gyfer unrhyw atgynhyrchiad o'r Gwaith gwreiddiol ac mae caniatâd ysgrifenedig eglur Historic England a Cadw yn ofynnol ar gyfer unrhyw atgynhyrchiad o'r addasiad hwn o'r Gwaith hwnnw. Cedwir pob hawl.

Nid yw Historic England yn derbyn cyfrifoldeb am golled na difrod sy'n deillio o ddefnyddio'r wybodaeth sydd wedi ei chynnwys yn y gwaith hwn.

<https://historicengland.org.uk/images-books/publications/accessing-englands-protected-wreck-sites-guidance-notes/>

Rheoli Amgylchedd Hanesyddol Morol Cymru

addysgu, ymchwil ac astudio preifat. Mewn unrhyw achos pan fo cyfrinachedd yn ofynnol, dylid gwneud hyn yn eglur yn yr adroddiad, ynghyd â'r rhesymau am ofyniad o'r fath.

Dylai'r adroddiad fod mor wrthrychol â phosibl, yn ffeithiol, yn annibynnol, yn gryno ac wedi ei deipio yn ddelfrydol. Pan fo'n bosibl, ffefirir copïau digidol o'r adroddiad.

Atodiad 4

Swyddogaethau a Chyfrifoldebau Cadw, Comisiwn Brenhinol Henebion Cymru ac Ymddiriedolaethau Archaeolegol Cymru

Cadw

- Cadw yw gwasanaeth amgylchedd hanesyddol Llywodraeth Cymru sy'n gweithio i sicrhau amgylchedd hanesyddol hygyrch sy'n cael ei warchod yn dda. Ar ran Gweinidogion Cymru, mae gan Cadw swyddogaeth statudol i gofrestru llongddrylliadau neu eu dynodi yn safleoedd gwarchodedig.
- Mae Cadw yn dyfarnu trwyddedau i ddeifio a chloddio llongddrylliadau gwarchodedig. Mae Cadw hefyd yn rhoi cydsyniad heneb gofrestredig i gloddio henebion.
- Mae Cyfoeth Naturiol Cymru yn ymgynghori â Cadw ar safleoedd dynodedig a effeithir gan geisiadau am drwyddedau morol.
- Mae Cadw yn darparu cyngor cyn-ymgeisio anffurfiol i ddatblygwyr ar gynigion a fyddai'n effeithio asedau hanesyddol dynodedig.
- Mae Cof Cymru — Asedau Hanesyddol Cenedlaethol Cymru Cadw yn storio'r cofnodion ar gyfer safleoedd dynodedig a gwarchodedig ar dir ac yn nyfroedd Cymru.
<http://cadw.gov.wales/historicenvironment/recordsv1/cof-cymru/?lang=cy>

Comisiwn Brenhinol Henebion Cymru

- Comisiwn Brenhinol Henebion Cymru sy'n gyfrifol am gynnal arolygon ac ymchwilio yng Nghymru, gan gynnwys safleoedd tanddwr. Mae'n cynnal Cofnod Henebion Cenedlaethol Cymru ac yn rheoli porthol Cymru Hanesyddol fel porth ar-lein i'r holl gofnodion cenedlaethol a rhanbarthol am yr amgylchedd hanesyddol yng Nghymru
www.historicwales.gov.uk
- Mae Cyfoeth Naturiol Cymru yn ymgynghori â Chomisiwn Brenhinol Henebion Cymru ar safleoedd tanddwr yr effeithir arnynt gan geisiadau am drwyddedau morol.
- Mae Comisiwn Brenhinol Henebion Cymru yn darparu cyngor cyn-ymgeisio anffurfiol i ddatblygwyr ar gynigion a fyddai'n effeithio ar safleoedd tanddwr yn y môr.

Ymddiriedolaethau Archaeolegol Cymru

- Ymddiriedolaethau archaeolegol Cymru sy'n cynnal cofnodion amgylchedd hanesyddol statudol Cymru, sy'n cynnwys gwybodaeth am

Rheoli Amgylchedd Hanesyddol Morol Cymru

yr holl safleoedd archaeolegol a hanesyddol a gofnodwyd yng Nghymru ac y gellir cael mynediad ato trwy Archwilio. www.archwilio.org

- Mae Cyfoeth Naturiol Cymru yn ymgynghori ag ymddiriedolaethau archaeolegol Cymru ar safleoedd archaeolegol yn y parth rhynglanwol yr effeithir arno gan geisiadau am drwyddedau morol.
- Mae ymddiriedolaethau archaeolegol Cymru yn darparu cyngor cyn-ymgeisio anffurfiol i ddatblygwyr ar gynigion a fyddai'n effeithio ar safleoedd archaeolegol yn y parth rhynglanwol.

Cyfeiriadau

Rhagor o Wybodaeth

Deddfwriaeth, Polisi Cynllunio a Chanllawiau

Deddf Henebion Hynafol ac Ardaloedd Archaeolegol 1979

<https://www.legislation.gov.uk/cy/ukpga/1979/46/contents>

Deddf yr Amgylchedd (Cymru) 2015

<http://www.legislation.gov.uk/cy/anaw/2016/3/contents/enacted/welsh>

Deddf Llongau Masnach 1995

<http://www.legislation.gov.uk/cy/ukpga/1995/21/contents>

Deddf y Môr a Mynediad i'r Arfordir 2009

<https://www.legislation.gov.uk/cy/ukpga/2009/23/contents>

Deddf Cynllunio (Adeiladau Rhestredig ac Ardaloedd Cadwraeth) 1990

<https://www.legislation.gov.uk/cy/ukpga/1990/9/contents>

Deddf Diogelu Llongddrylliadau 1973

<https://www.legislation.gov.uk/cy/ukpga/1973/33/contents>

Deddf Gwarchod Gweddillion Milwrol 1986

<https://www.legislation.gov.uk/cy/ukpga/1986/35/contents>

Deddf Llesiant Cenedlaethau'r Dyfodol (Cymru) 2015

<http://www.legislation.gov.uk/cy/anaw/2015/2/contents/enacted/welsh>

Datganiad Polisi Morol 2011

<https://www.gov.uk/government/publications/uk-marine-policy-statement>

Polisi Cynllunio Cymru <https://beta.llyw.cymru/polisi-cynllunio-cymru>

Nodyn Cyngor Technegol 24: Yr Amgylchedd Hanesyddol

<http://gov.wales/topics/planning/policy/tans/tan-24/?lang=cy>

Cynllun Morol Cenedlaethol Cymru 2017 - Drafft

<https://beta.llyw.cymru/cynllun-morol-cenedlaethol-cymru-drafft>

Trwyddedau

Cyfoeth Naturiol Cymru — trwyddedu morol

<https://naturalresources.wales/permits-and-permissions/marine-licensing/marine-licences/?lang=cy>

Cadw - trwyddedau i ymweld, gwneud arolygon, adfer arteffactau arwynebol a chloddio o longddrylliadau dynodedig

<http://cadw.gov.wales/historicenvironment/protection/maritimewrecks/wrecksnwreck/?lang=cy>

Trwyddedau Arolygu Gwely'r Môr Ystâd y Goron

<https://www.thecrownstate.co.uk/en-gb/what-we-do/on-the-seabed/seabed-survey-licences/>

Trwyddedau Arolygu Arfordirol Ystâd y Goron

<https://www.thecrownestate.co.uk/en-gb/what-we-do/on-the-seabed/coastal/coastal-survey-licences/>

Y Weinyddiaeth Amddiffyn — trwyddedau ar gyfer lleoedd gwarchodedig a safleoedd a reolir.

Gallwch gysylltu â Threftadaeth y Weinyddiaeth Amddiffyn-Rheolaeth y Llynges am longddrylliadau yn:

Navy Command HQ (MP1.4)
Leach Building
Whale Island
Portsmouth
PO2 8BY
NAVYSEC-3RDSECTORMAILBOX@mod.gov.uk
Ffôn: 023 9262 5620.

Gallwch gysylltu â'r isadran Awyrennau Milwrol a fu mewn Damweiniau yn:

Commemorations Team
Joint casualty and Compassionate Centre
Defence Business Services
Room G35
Innsworth House
Imjin Barracks
Caerloyw
GL3 1HW
dbs-jcccgrouppmailbox@mod.gov.uk
Ffôn 01452 712612 estyniad 7330/6303

Cyfraith llongddrylliadau ac achub.
<https://www.gov.uk/guidance/wreck-and-salvage-law#protected-wrecks>

Canllawiau Arfer Gorau

Accessing England's Protected Wreck Sites: Guidance Notes for Divers and Archaeologists, Historic England, 2015
<https://historicengland.org.uk/images-books/publications/accessing-englands-protected-wreck-sites-guidance-notes/>

Gofalu am Dreftadaeth yr Arfordir, Cadw a phedair ymddiriedolaeth archaeolegol Cymru, 1999
<http://cadw.gov.wales/historicenvironment/publications/scheduledmonuments/?lang=cy>

Cod Ymddygiad, Sefydliad Siartredig yr Archaeolegwyr, 2014
<https://www.archaeologists.net/sites/default/files/CodesofConduct.pdf>

Rheoli Amgylchedd Hanesyddol Morol Cymru

Cod Moesegol i Ddeifwyr, UNESCO

<http://www.unesco.org/new/fileadmin/MULTIMEDIA/HQ/CLT/pdf/FINALBrochureUSletter.pdf>

Egwyddorion Cadwraeth ar gyfer Rheoli Amgylchedd Hanesyddol Cymru mewn Ffordd Gynaliadwy, Cadw, Llywodraeth Cynulliad Cymru, 2011

<http://cadw.gov.wales/historicenvironment/conservation/conservationprinciples/?lang=cy>

Confensiwn Diogelu'r Dreftadaeth Ddiwylliannol Danddwyr, UNESCO, 2001

<http://www.unesco.org/new/en/culture/themes/underwater-cultural-heritage/2001-convention/>

Good Practice Guidance Extraction by Dredging of Aggregates from England's Seabed, Cymdeithas Cynhyrchwyr Agregau Morol Prydain, Ystâd y Goron a Sefydliad Rheoli'r Môr, 2017

http://www.bmapa.org/documents/BMAPA_TCE_Good_Practice_Guidance_04_2017.pdf

Asesiadau o'r Effaith ar Dreftadaeth yng Nghymru, Llywodraeth Cymru, Cadw, 2017

<https://cadw.gov.wales/historicenvironment/publications/planningandthehistoricenvironment/?lang=cy>

Historic Environment Guidance for the Offshore Renewable Energy Sector, Cowrie and Wessex Archaeology, 2007

https://www.wessexarch.co.uk/sites/default/files/field_file/COWRIE_2007_Wessex_%20-%20archaeo_%20guidance_Final_1-2-07.pdf

Historic Environment Guidance for Wave and Tidal Energy, Historic England, 2013

<https://historicengland.org.uk/images-books/publications/historic-environment-guidance-wave-tidal-energy/>

JNAPC Code of Practice for Seabed Developers, y Cyd-bwyllgor Polisi Archaeoleg Forol ac Ystad y Goron, 2006

http://www.jnapc.org.uk/jnapc_brochure_may_2006.pdf

Rheoli Newid i Adeiladau Rhestredig yng Nghymru, Llywodraeth Cymru, Cadw, 2017

<https://cadw.gov.wales/historicenvironment/publications/historicbuildings/?lang=cy>

Management of Research Projects in the Historic Environment: The MoRPHE Project Managers' Guide, Historic England, 2015

<https://historicengland.org.uk/images-books/publications/morphe-project-managers-guide>

Rheoli Amgylchedd Hanesyddol Morol Cymru

Rheoli Henebion Cofrestredig yng Nghymru, Llywodraeth Cymru, Cadw, 2017
<http://cadw.gov.wales/historicenvironment/publications/scheduledmonuments/?lang=cy>

Marine Aggregate Dredging and the Historic Environment: guidance note, Historic England, 2003
<https://historicengland.org.uk/images-books/publications/marine-aggregate-dredging-and-the-historic-environment-2003/>

Marine Aggregate Industry Protocol for the Reporting of Finds of Archaeological Interest, Cymdeithas Cynhyrchwyr Agregau Morol Prydain, Historic England ac Ystad y Goron, 2008
<https://www.wessexarch.co.uk/our-work/marine-aggregate-industry-protocol-reporting-finds-archaeological-interest>

Lleoliad Asedau Hanesyddol yng Nghymru, Llywodraeth Cymru, Cadw, 2017
<https://cadw.gov.wales/historicenvironment/publications/planningandthehistoricenvironment/?lang=cy>

Standards and Guidance for Nautical Archaeological Recording and Reconstruction, Sefydliad Siartredig yr Archaeolegwyr, 2014
http://www.archaeologists.net/sites/default/files/ClfAS%26GNautical_1.pdf

Gwybodaeth Hanesyddol

Archifau Cymru — catalog ar-lein sy'n eich caniatáu i chi chwilio am wybodaeth mewn mwy na 7,000 o gasgliadau cofnodion hanesyddol yn neiladaeth yr 21 o archifau yng Nghymru. archifau.cymru

Archwilio — darparu mynediad ar-lein i'r cyhoedd at y cofnodion amgylchedd hanesyddol ar gyfer pob awdurdod lleol yng Nghymru. Cynhelir a chefnogir Archwilio gan ragor o wybodaeth a gedwir gan ymddiriedolaethau archaeolegol Cymru. www.archwilio.org.uk

Coflein — y catalog ar-lein ar gyfer Cofnod Henebion Cenedlaethol Cymru, y casgliad cenedlaethol o wybodaeth am amgylchedd hanesyddol Cymru. www.coflein.gov.uk

Cof Cymru — cofnod ar-lein Cadw o asedau hanesyddol cenedlaethol Cymru, sy'n cynnwys adeiladau rhestredig, henebion cofrestredig, llongddrylliadau gwarchodedig, Safleoedd Treftadaeth y Byd a thirweddau hanesyddol cofrestredig. Bydd parciau a gerddi hanesyddol yn cael eu hychwanegu at Cof Cymru yn ystod 2018.
<http://cadw.gov.wales/historicenvironment/recordsv1/cof-cymru/?lang=cy>

Cymru Hanesyddol — porthol ar-lein i gofnodion amgylchedd hanesyddol cenedlaethol a rhanbarthol. www.cymruhanesyddol.gov.uk

Rheoli Amgylchedd Hanesyddol Morol Cymru

LANDMAP — yr adnodd tirwedd sylfaenol ar-lein a gynhelir gan Cyfoeth Naturiol Cymru. Hefyd, cyhoeddir setiau data LANDMAP i'w lawrlwytho ar gyfer eu defnyddio mewn System Gwybodaeth Ddaearyddol (GIS).
<http://lle.wales.gov.uk/Catalogue?lang=cy&text=landmap>

Y Cynllun Hynafiaethau Morol — cofnodi pethau sy'n cael eu canfod gan ddeifwyr, pysgotwyr, gweithredwyr cychod ac ymwelwyr â'r arfordir yng Nghymru a Lloegr, ac yn caniatáu mynediad i'r cyhoedd at y data at ddibenion ymchwil.
<https://marinefinds.org.uk/>

Ardaloedd Cymeriad Morol — mae ardaloedd cymeriad morol yn amlygu'r dylanwadau naturiol, diwylliannol a chanfyddiadol allweddol sy'n gwneud cymeriad pob morwedd yn wahanol ac yn unigryw. Mae proffil pob ardal yn cynnwys disgrifiad o'r nodweddion allweddol, gan gynnwys eu dylanwadau naturiol, diwylliannol a chanfyddiadol, yn ogystal â mapiau rhyngweledd tir – môr.
<https://naturalresources.wales/evidence-and-data/maps/marine-character-areas/?lang=cy>

Porthol Cynllunio Morol Cymru — mae porthol cynllunio morol Cymru yn galluogi unrhyw un i edrych ar fapiau ar-lein sy'n dangos dosbarthiad gweithgareddau dynol ac adnoddau naturiol ym moroedd Cymru. Dull cynllunio rhyngweithiol i ategu'r broses cynllunio morol yw'r porthol a bydd yn rhoi ar gael yr wybodaeth ddiweddaraf y gallai awdurdodau cyhoeddus ei hystyried yn 'ystyriaeth berthnasol' mewn penderfyniadau cynllunio.
<http://lle.gov.wales/apps/marineportal/?lang=cy#lat=52.5145&lon=-3.9111&z=8>

Llyfrgell Genedlaethol Cymru <https://www.llyfrgell.cymru/>

Darllen Ychwanegol

Fframwaith Ymchwil ar gyfer Archaeoleg Cymru
Agenda Ymchwil Morol 2017–21
<https://www.archaeoleg.org.uk/pdf/review2017/maritimereview2017.pdf>

Arfordir — Arolwg arfordirol o Gymru. Gweler gwefannau pedair ymddiriedolaeth archaeolegol Cymru.

Prosiect Llongau-U Cymru 1914–18: Yn Coffau'r Rhyfel ar y Môr
<http://prosiectllongauu.cymru/>

The Coastal Archaeology of Wales, A. Davidson (gol.), Adroddiad 131 Cyngor Ymchwil Archaeoleg Prydain, 2002

Tiroedd Coll ein Cyndadau: Archwilio Tirweddau Cynhanesyddol Cymru a Foddwyd, Ymddiriedolaeth Archaeolegol Dyfed, 2011
<http://www.dyfedarchaeology.org.uk/lostlandscapes/windex.html>

Rheoli Amgylchedd Hanesyddol Morol Cymru

The West Coast Palaeolandscapes Survey, Athrofa Archaeoleg a Hynafiaeth y Ganolfan Technoleg Weledol a Gofodol, Prifysgol Birmingham, 2011

<http://www.dyfedarchaeology.org.uk/lostlandscapes/WCPSTechnical.pdf>

Wales and the Sea, M. Redknap, S. Rees ac A. Aberg (golygyddion), Comisiwn Brenhinol Henebion Cymru, 2019

Cysylltiadau

Cadw

Llywodraeth Cymru

Plas Carew

Uned 5/7 Cefn Coed, Parc Nantgarw, Caerdydd CF15 7QQ

Ffôn 03000 256000

cadw@gov.wales

www.gov.wales/cadw

Comisiwn Brenhinol Henebion Cymru

Ffordd Penglais

Aberystwyth SY23 3BU

Ffôn 01970 621200

nmr.wales@rcahmw.gov.uk

www.cbhc.gov.uk

Cofnod Henebion Cenedlaethol Cymru

nmr.wales@rcahmw.gov.uk

www.coflein.gov.uk

Gallwch drefnu i ymweld â'r ystafell chwilio gyhoeddus yn Aberystwyth lle bydd y staff yn esbonio'r adnoddau sydd ar gael yn y Cofnod Henebion Cenedlaethol ar gyfer ymchwilio i'r amgylchedd hanesyddol morol, gan gynnwys mapiau hanesyddol, lluniau, ffotograffau a chofnodion arolygon.

Cyfoeth Naturiol Cymru

Cyfoeth Naturiol Cymru

d/o Ganolfan Gofal Cwsmeriaid

Tŷ Cambria, 29 Heol Casnewydd, Caerdydd CF24 0TP

Ffôn: 0300 065 3000

enquiries@naturalresourceswales.gov.uk

<http://cyfoethnaturiol.cymru/>

Cyfoeth Naturiol Cymru sy'n gweinyddu trwyddedau morol a gall gynnig gwybodaeth a chyngor ar ddefnyddio gwybodaeth dirwedd hanesyddol a diwylliannol LANDMAP a morweddau.

Ymddiriedolaethau Archaeolegol

Rheoli Amgylchedd Hanesyddol Morol Cymru

Ymddiriedolaeth Archaeolegol Clwyd-Powys
41 Stryd Lydan, y Trallwng SY21 7RR
Ffôn 01938 553670
trust@cpat.org.uk
www.cpat.org.uk

Ymddiriedolaeth Archaeolegol Dyfed
Corner House, 6 Stryd Caerfyrddin, Llandeilo SA19 6AE
Ffôn 01558 823121
info@dyfedarchaeology.org.uk
www.dyfedarchaeology.org.uk

Ymddiriedolaeth Archaeolegol Morgannwg-Gwent
Tŷ Heathfield, Heathfield, Abertawe SA1 6EL
Ffôn 01792 655208
enquiries@ggat.org.uk
www.ggat.org.uk

Ymddiriedolaeth Archaeolegol Gwynedd
Craig Beuno, Ffordd y Garth, Bangor LL57 2RT
Ffôn 01248 352535
gat@heneb.co.uk
www.heneb.co.uk

Y Gymdeithas Archaeoleg Forol

Y Gymdeithas Archaeoleg Forol
Fort Cumberland, Fort Cumberland Road, Portsmouth PO4 9LD
Ffôn 02392 818419
nas@nauticalarchaeologysociety.org
www.nauticalarchaeologysociety.org

Asiantaeth y Môr a Gwylwyr y Glannau

Y Derbynnydd Llongdrylliadau
Spring Place, 105 Commercial Road, Southampton, SO15 1EG
Ffôn 02380 329 474
row@mcga.gov.uk
www.gov.uk/government/groups/receiver-of-wreck

Swyddfa Forol Caerdydd
Llys yr Angor, Ffordd Keen, Caerdydd, CF24 5JW
Ffôn 02920 448 822
Ffacs 02920 448 820

Swyddfa Forol Aberdaugleddau
Gorsewood Drive, Hakin, Aberdaugleddau, Sir Benfro, SA73 3HB
Rhif ffôn y swyddfa forol 01646 699 604

Rhif ffacs y swyddfa forol 01646 699 606

Y Weinyddiaeth Amddiffyn

Y Weinyddiaeth Amddiffyn sy'n ymdrin â drylliadau llongau ac awyrennau milwrol.

Gallwch gysylltu â'r Orsaf Drylliadau yn:

FLEET-DCS 3rd SECTOR- HERITAGE
Navy Command HQ (MP1.3)
Leach Building
Whale Island
Portsmouth
Hampshire
PO2 8BY
Ffôn: 023 9262 5620.

Gallwch gysylltu â'r isadran Awyrennau Milwrol a fu mewn Damweiniau yn:

Crashed Military Aircraft Defence Business Services JCCC
Room G35
Innsworth House
Imjin Barracks
Caerloyw
GL3 1HW
dbs-jcccgrouppmailbox@mod.uk
Ffôn 01452 712612 estyniad 7330/6303

Swyddfa Hydrograffig y DU

Admiralty Way
Taunton TA1 2DN
Ffôn 01823 337900
www.gov.uk/the-ukho-archive

Yr Awdurdod Gweithredol Iechyd a Diogelwch (HSE)

Y Tîm Strategaeth Gweithrediadau Deifio
Redwing House
Hedgerows Business Park
Colchester Road
Springfield
Chelmsford
Ffôn 01245 706234
www.hse.gov.uk/diving/index.htm

Grŵp Diogelwch Deifio Prydain

West Quay Road
Poole

BH15 1HZ
Ffôn 0800 328 0600

Yr Archifau Gwladol

Kew, Richmond
Surrey TW9 4DU
www.nationalarchives.gov.uk

Llyfrgell Genedlaethol Cymru

Aberystwyth
Ceredigion
Cymru
SY23 3BU
<https://www.llyfrgell.cymru/>

Rheoli Amgylchedd Hanesyddol Morol Cymru

Cadw
Llywodraeth Cymru
Plas Carew
Uned 5/7 Cefn Coed
Parc Nantgarw
Caerdydd CF15 7QQ
Ffôn 03000 256000
cadw@gov.wales
<http://cadw.gov.wales>

Cadw yw gwasanaeth amgylchedd hanesyddol Llywodraeth Cymru yn gweithio dros amgylchedd hanesyddol hygyrch ac wedi ei ddiogelu'n dda i Gymru.

Mae'r ddogfen hon hefyd ar gael yn Saesneg.
This document is also available in English.

OGI © Hawlfraint y Goron 2019 ac eithrio pan nodir yn wahanol.

Llun clawr:

Dolenni o'r ddogfen hon

Lle mae'r ddogfen hon yn cynnwys dolenni i wefannau ac adnoddau eraill a ddarperir gan drydydd partion, darperir y dolenni hyn er gwybodaeth i chi yn unig. Ni ddylid cymryd yn ganiataol bod dolennau yn gymeradwyaeth o unrhyw fath. Nid oes gan Cadw unrhyw reolaeth dros gynnwys tudalennau y ceir dolenni ar eu cyfer, na pha un a ydynt ar gael, ac nid yw'n derbyn unrhyw gyfrifoldeb amdanynt nac am unrhyw golled neu niwed a allai ddeillio o'ch defnydd ohonynt.